

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**EBU'L-BEKÂ'NIN el-KÜLLİYYÂT'INDAKİ HADİSLERİN
TAHRÎC VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

EROL AYDIN

İSTANBUL, 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**EBU'L-BEKÂ'NIN el-KÜLLİYYÂT'INDAKİ HADİSLERİN
TAHRÎC VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

EROL AYDIN

Danışman: YRD. DOÇ. DR. HASAN CİRİT

İSTANBUL, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi EROL AYDIN'ın EBU'L-BEKA'NIN el-KÜLLİYAT'INDAKİ HADİSLERİN TAHRİC VE DEĞERLENDİRİLMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.07.2009 tarih ve 2009/12-34 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 22.07.2009

1) Tez Danışmanı : YRD. DOÇ.DR. HASAN CİRİT

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. AHMET YÜCEL

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ALİ COŞKUN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve KAPSAMI	3
II. METODU ve KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-BEKÂ ve el-KÜLLİYYÂT

I. EBU'L-BEKÂ'NIN YAŞADIĞI DÖNEM ve HAYATI	8
A. YAŞADIĞI DÖNEM	8
B. HAYATI	12
1. İsmi ve Nesebi	12
2. Yetiştği Ortam	13
3. Meslek Hayatı	14
4. Eserleri	15
5. Vefatı	17
II. el-KÜLLİYYÂT	18
A. TERTİBİ	18
1. Eserin Genel Sistemi	19
2. Eserde Kelimeleri Açıklama Yöntemi	20
a. Kelimelerle İlgili Külli Kaidelere Yer Verme.....	20
aa. Kur'an'da Yer Alan Kelimelerle İlgili Küllî Kaideler	21
aaa. Kelimelerin Yazılışı İle İlgili Olanlar	21
aab. Kelimelerin Anlamı İle İlgili Olanlar	21
ab. Diğer Küllî Kaideler	21
aba. Kelimelerin Yazılışı İle İlgili Olanlar	22
abb. Kelimelerin Anlamı İle İlgili Olanlar	22
b. Kelimelerin Telaffuzuyla İlgili Açıklama Yapma	22
c. Kelimelerin Kökü ve Müfredi Gibi Özelliklerine Yer Verme	22

d. Kelimelerin Türüyle İlgili Açıklamalar Yapma	23
e. Kelimelerin Örfteki Kullanım Farklarına Değınme	24
f. Kelimelerin Mürâdifi ve Zıddına Yer Verme	24
g. Kelimelerin Çeşitli İlimlerdeki Anlamı Üzerinde Durma	24
h. Kavramlarla İlgili İhtilaflara Yer Verme	24
B. MUHTEVASI	25
1. el-Küllıyyât'ta Yer Alan Başlıca Kelimeler	25
a. Kur'an'da Geçen Kelimeler	25
b. İslâmî İlimlere Dair Kavramlar	25
c. Arap Örfünde Farklı Kullanımı Olan Tâbirler	25
d. Garîb Kelimeler	26
e. Eserdeki Kelimelerin Mürâdifi ya da Zıddı Olan Sözler	26
2. el-Küllıyyât'ta Yer Alan Başlıca Konular	26
a. Arap Diline Dair Konular.....	27
b. Tefsir	28
c. Kelâm	29
d. Fıkıh	30
e. Hadis	31
C. KAYNAKLARI	32

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERLE İSTİŞHÂD ve el-KÜLLİYYÂT

I. İSTİŞHÂD MESELESİ	35
A. İSTİŞHÂD KAVRAMI	35
1. Sözlük ve Terim Anlamı	35
2. Ortaya Çıkışı	36
3. İstişhâda Konu Olan Metinler	36
a. Kur'ân-ı Kerîm	36
b. Hadis	37
c. Arap Kelâmı	37
ca. Şiir	37
cb. Nesir	39
B. HADİSLERLE İSTİŞHÂD KONUSUNDAKİ TARTIŞMALAR	40

1. Hadislerle İstişhâdı Kabul Etmeyenler	41
2. Hadislerle İstişhâdı Koşulsuz Kabul Edenler	42
3. Hadislerle İstişhâdı Bazı Şartlarla Kabul Edenler	45
C. ARAP LUGATINDA HADİSLERLE İSTİŞHÂD	47
II. el-KÜLLİYYÂT ve HADİS	48
A. İSTİŞHÂD AMACIYLA NAKLEDİLEN HADİSLER	49
B. İSTİŞHÂD AMACI DIŞINDA NAKLEDİLEN HADİSLER	49
1. Tefsir Amacıyla Nakledilen Hadisler	49
2. Şerh Amacıyla Nakledilen Hadisler	50
3. İhtilafı Konulara Dair Hadisler	50
4. Bir Düşünceyi Desteklemek İçin Nakledilen Hadisler	50
a. Örnek Kabilinden Nakledilenler	51
b. Tefsirle İlgili Bir Açıklamayı Desteklemek İçin Nakledilenler	51
c. Fıkhî Bir Görüşü Desteklemek İçin Nakledilenler	51
d. Kelâmî Bir Görüşü Desteklemek İçin Nakledilenler	52
C. EBU'L-BEKÂ'NIN HADİSLERLE İSTİŞHÂD METODU	52
1. Lafızlar Açısından	52
2. Hadis Metinleri Açısından	54
a. Metni Tam Olarak Nakledilen Hadisler	54
b. Metnin Bir Bölümü Nakledilen Hadisler	55
ba. Manası Anlaşılabilen Hadisler	55
bb. Manası Anlaşılamayan Hadisler	55
c. Metni Nakledilmeyen Hadisler	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHRÎC ve DEĞERLENDİRME

I. HADİSLERİN TAHRÎCİ	58
II. DEĞERLENDİRME	92
SONUÇ	95
BİBLİYOGRAFYA	97

TABLO LİSTESİ

Sayfa No:

Tablo 1 :	Tahrîc Çalışmasında Esas Alınan Kaynaklar	5
Tablo 2 :	el-Külliyyât'ta Yer Alan Hadis İlmi İle İlgili Kavramlar	31
Tablo 3 :	Hadislerin Kaynaklardaki Durumu	93
Tablo 4 :	Hadislerin Sıhhat Durumları	94

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.md.</i>	: Adı geçen madde
<i>a.mlf.</i>	: Aynı müellif
<i>AÜİFD</i>	: <i>Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>a.y.</i>	: Aynı yer
<i>b.</i>	: Bin, İbn
<i>bkz.</i>	: Bakınız
<i>c.</i>	: Cilt
<i>DEÜİFD</i>	: <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,</i> İstanbul 1988-
<i>ed.</i>	: Editör
<i>GAL</i>	: <i>Geschichte der arabischen Litteratur, I-II,</i> Leiden 1943-49
<i>h.</i>	: Hicrî
<i>Hz.</i>	: Hazreti
<i>İA</i>	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII,</i> İstanbul 1940-88
<i>İFAV</i>	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>İÜEF</i>	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
<i>Ktp.</i>	: Kütüphane, Kütüphanesi
<i>MÜİFD</i>	: <i>Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>

MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden (tahkik eden)
<i>ODMT</i>	: <i>Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi</i>
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfadan sayfaya
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v. dğr.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Bilimsel çalışmaların temel başvuru kaynaklarından olan sözlüklerin ilim hayatındaki yeri ve önemi büyüktür. Kur'an ve sünnetin dili olan Arapça'da sözlükler, İslâm dininin bu iki temel kaynağının doğru anlaşılabilmesi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Arapça sözlükler arasında önemli bir yeri olan eserlerden biri de, XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Küllîyyât* isimli sözlüğüdür. Eser, Kur'an'da geçen kelimelerin yanı sıra İslâmî ilimlere dair kavramları da izâh eden muteber bir sözlüktür.

el-Küllîyyât, günümüze kadar ulaşan Arapça sözlük çalışmalarının birçoğunda olduğu gibi, kelime ve kavramların izâhında istişhâd maksadıyla çok sayıda ayet ve hadis ihtivâ etmektedir. Eserdeki hadislerin kaynaklarını tespit eden bir çalışmanın olmayışı sebebiyle ve kıymetli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Hasan CİRİT ile Prof. Dr. Ahmet YÜCEL'in bu yöndeki tavsiyeleri doğrultusunda başladığımız bu çalışmada *el-Küllîyyât*'taki 198 merfu hadisin tahrîc ve değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarım süresince engin hoşgörüsü, yol gösterici tavsiye ve tenkitleriyle kıymetli yardımlarını esirgemeyen, yazdığım her bölümü büyük bir sabırla defalarca okuyan hocam Yrd. Doç. Dr. Hasan CİRİT'e en içten teşekkürlerimi arz ederim. Tenkit ve tavsiyelerini yazılı olarak lütfeden jüri üyesi hocalarım Prof. Dr. Ahmet YÜCEL ve Doç. Dr. Ali COŞKUN'a da teşekkür ederim.

Ayrıca tezin hazırlanması esnasında bana destek olan, çalışmamı baştan sona okuyarak önemli eleştiri ve katkıda bulunan eşim ve meslektaşım Ayşe AYDIN'a minnettarım. Yine desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen anne ve babama bu vesile ile teşekkür eder, çalışmanın yoğunluğu sebebiyle kendisine yeterince zaman ayıramadığım kızım Şule Elif'e Mevlâ'dan hayırlı ömürler niyâz ederim.

İstanbul, 2009

Erol AYDIN

GİRİŞ

Dil, duygu ve düşüncelerin ifade edilmesinde en tesirli araçlardan biridir. Nesilden nesile aktararak varlığını sürdüren dilin zamanla geçirdiği değişim ve gelişim, kuşakların birbirini anlamalarına engel olmakta; kelime ve kavramlardaki farklılaşmalar nesiller arasında olması gereken bağı koparabilmektedir. Bu bağı koruma, geçmişin düşünce ve fikrî yapısını anlama, tarihî olay ve olguları anlamlandırma hususunda en çok ihtiyaç duyulan edebî türlerden biri sözlüklerdir. Bu sebeptendir ki, sözlüksüz bir topluma rastlamak hemen hemen mümkün değildir.

Gelişimini Kur'ân-ı Kerîm'in dili oluşuna borçlu olan ve bugün geniş bir coğrafyada konuşulan Arap dilinde ilk sözlük çalışmaları, İslamiyet'in ortaya çıkışından sonradır. İslam'dan önce göçebe hayat yaşayan ve okur-yazar olmayan Araplar, sözlüğe ihtiyaç duymamışlardı. İslâmiyetten sonra ise Arap toplumu, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin sözleri her ne kadar Arapça olsa da, yeni dinin getirdiği “salât, zekât, savm, mü'min, muhsin, kâfir ve münâfık” gibi dinî kavramların yanı sıra, İslâm Devleti'nin teşkilatlanmasıyla ortaya çıkan “halife, âmil, vâli, kâid, cizye, haraç, divân ve mevâlî” gibi idâri, askerî ve mâlî birçok deyim ve kavramla da ilk defa karşılaşmışlar ve bunları anlamada tereddüde düşmüşlerdi.¹

Kendisini Arapların en fasîhi olarak nitelendiren² Hz. Peygamber, almış olduğu ilâhî eğitimin neticesinde bazı kelimelerin ıstılahlaştırılmasının yanı sıra, kelimelerin anlamını genişletme, Cahiliye dönemine ait birtakım sözlerin terk edilmesini emretme ve kendi kabilesinin bilmediği, yaygın olmayan kelimeleri kullanma gibi birtakım

¹ Cemâl Muhtar, “İslâm'da Sözlük Çalışmaları”, *MÜİFD*, sy. 3, İstanbul 1985, s. 365.

² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Musûl 1404/1983, VI, 35; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1932, I, 200-201; Suyûtî, *el-Camiu's-sağîr*, Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire 1321 I, 92; Fettenî, *Tezkiratü'l-Mevzûât*, Beyrut ts., s. 87.

uygulamalarıyla Arap lugatına tesir etmiştir.³ Nitekim Resulullah'ın, ziyaretine gelen bazı kabile elçilerine kendi lehçelerinde hitap ettiği görülür.⁴ Bu bakımdan Arap dilinde lugatçılığın önce Kur'ân-ı Kerîm'e, sonra hadislerle bağlı olarak İslâm'ın bu iki kaynağını doğru anlama gayretiyle başladığı söylenebilir. Arap dilindeki sözlüklerin nüvesini teşkil eden bu tür çalışmaların ilki Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) *Kitabu garîbi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Zamanla, dine yeni katılan insanların birtakım kelimeleri ve bunların eş anlamlılarını öğrenebilmesi gayesiyle başta el-Asma'î (ö. 122/739) olmak üzere es-Se'alibî (ö. 429/1037) ve İbn Sîde (ö. 458/1066) gibi bazı dil bilimciler yazdıkları sözlüklerde hurma, asma ağacı, deve, at, yağmur, silah gibi kelimeler, bunların eş ve zıt anlamlıları, insan yaratılışı gibi küçük, sınırlı ve özel konularla işe başlamışlardır.⁵ Arapça'da sistematik ve geniş kapsamlı sözlüklerin ise, hicrî ikinci yüzyılda el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö. 175/791) *Kitabu'l-ayn* adlı sözlüğü ile başladığı görülür.⁶

Kur'an ve hadiste yer almış, Araplar arasında yaygın olarak kullanılmayan kelimeleri ve bunların farklı manalarını tespit etmeye yönelik ilk çalışmalarda, kelimelerin kullanıldığı anlam hususunda tereddüt hasıl olunca, Arap şiiri veya diğer edebî metinlerden şâhidler getirilirdi.⁷ Arap lugatını ve dil kaidelerini ortaya çıkarmaya yönelik daha sonraki çalışmalarda ise, ilk çalışmalardan farklı olarak şiir ve edebî metinlerin yanı sıra, Kur'an ve hadisten deliller getirilmeye başlanmıştır. Ancak zamanla, hadislerin büyük bir kısmının mânen rivâyet edildiği gibi gerekçelerle hadis lafızlarının Hz. Peygambere ait olmadığını ve buna bağlı olarak Arap dili çalışmalarında delil gösterilemeyeceğini dile getirenler ortaya çıkmıştır. Bu konuda var olan tartışmalar bir tarafa, el-Halil'in eserinden günümüze kadar gelen pek çok lugatta hadislerle sık sık yer verildiği görülür. Bu lugatlardan biri de, Osmanlı kültür coğrafyasında yetişip ilmî kişiliğiyle temâyüz etmiş Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Külliyât* isimli eseridir.

³ Eşref Önen, *Hız. Peygamberin Arap Dili ile Münasebeti ve Hadislerle İstişâd* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜSBE, İstanbul 2002; s. 80-86, Reşit Özbekçi, *Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 202-204.

⁴ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanahi), el-Mektebetü'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 1399/1979, I, 3.

⁵ Muhtar, a.g.m., sy. 3, s. 366.

⁶ Muhtar, a.g.m., sy. 3, s. 367; M. Nihat Çetin, "Arap" *DİA*, III, 298 vd.;

⁷ Çetin, a.g.m., III, 297 vd.; İgnatz Goldziher, *Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî* (trc. Abdu'l-Halîm en-Neccar), Kahire 1374/1951, s.89 vd.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve KAPSAMI

Birçok çalışmada kendisinden istifade edilen *el-Külliyât*, yazıldığı günden bu yana ilmî çevrelerce itimat edilen muteber bir sözlüktür. Başta Arap dili, tefsir, kelâm ve hadis olmak üzere çeşitli ilimlere dair çok sayıda konu ve kavram içermektedir. Nitekim 1992 yılında tefsir ve Kur'an ilimleri açısından incelenerek doktora düzeyinde bir çalışmaya konu olmuştur.⁸

Eser tefsir ilminin yanı sıra, içerdiği çok sayıda hadis ve hadise dair kavramlar açısından da incelenmeye değer niteliktedir. Ebu'l-Bekâ, eserine aldığı hadislerin kaynaklarını belirtmemektedir. Bu tür eserlerin ihtivâ ettiği hadisler üzerinde yapılacak kaynak tespiti, hadis ilmi için olduğu kadar, eserin ilmî değerini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu nedenle çalışmamızda, *el-Külliyât*'taki hadislerin tespit edilip kaynaklarına ulaşılması hedeflenmiş; hadislerin sıhhat durumuyla ilgili son dönem hadis araştırmacılarının değerlendirmelerine başvurulmuştur.

el-Külliyât'ta çok sayıda merfu, mevkuf ve maktu' hadis bulunmaktadır. Bu hadislerin tek tek değerlendirilmesi çalışmamızın boyutlarını aşacağından, araştırmanın konusu tespit edilen 198 merfu hadisin tahrîc ve değerlendirilmesi ile sınırlandırılmıştır. Eser üzerinde yapılan incelemelerde müellifin zaman zaman, herhangi bir metin vermeden hadislerin konusuna ya da anlamına değindiği görülmüştür. Metni mevcut olmadığı için, bu tür nakiller de çalışmamıza alınmamıştır.

Müellif eserine aldığı hadisleri büyük ölçüde istişhâd amacıyla nakletmektedir. Hadislerle istişhâd konusunda, günümüze kadar uzanan birtakım tartışmaların olduğu bilinmektedir. Bu tartışmalar göz önünde bulundurularak eser üzerinde yapılan bu çalışma, Ebu'l-Bekâ'nın istişhâd metoduna ve istişhâd maksadıyla eserine aldığı hadislerin niteliklerine ışık tutması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.

II. METODU ve KAYNAKLARI

Araştırma, dökümantasyon ve tasvir metodu çerçevesinde üç bölümde ele

⁸ Söz konusu çalışma için bkz. M. Halil Çiçek, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri* (Yayınlanmamış doktora tezi), SÜSBE, Konya 1992

alınmıştır:

Birinci bölümde, Ebu'l-Bekâ'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ayrıca *el-Külliyât*'ın tertibi ve muhtevası örneklemeler yardımıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, başta Ebu'l-Bekâ'nın *Tuhfetü's-şâhân* isimli eserinin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir nüshasında⁹ ve aynı eserin 1258 yılı İstanbul neşrinde yer alan müellif biyografileri olmak üzere, dönemin ilim adamlarını tanıtan Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*¹⁰ ve Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı *Müellifleri*¹¹ isimli eserleri, istifade edilen kaynaklardır. Yine Bağdatlı İsmail Paşa'nın, Katip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn* isimli eserine yazdığı *Îzâhu'l-meknûn*¹² ve *Hediyyetü'l-ârifîn*¹³ adlı zeyilleri temel başvuru kaynaklarımızdandır. Ayrıca, eserin tertibi ve muhtevası konusunda -bilhassa tefsire yönelik incelemelerinden- istifade ettiğimiz M. Halil Çiçek'in *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri* isimli doktora tezine değinmek yerinde olur.

İkinci bölümde, istişhâd konusunda yapılan tartışmalar ele alınmış ve Ebu'l-Bekâ'nın istişhâd metodu örneklemelerle tespit edilmeye çalışılmıştır. İstişhâd meselesinde Suyutî'nin *el-İktirâh*¹⁴ ve Bağdâdî'nin *Hizânetü'l-edeb*¹⁵ isimli eserlerinin yanı sıra günümüz araştırmacılarının kitap ve makalelerine de sık sık başvurulmuştur. Türkiye'de yapılan çalışmalar içerisinde, Mehmet Reşit Özbalkıç'ın *Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*¹⁶ isimli eseri ile Eşref Önen'in *Hz. Peygamberin Arap Dili İle Münasebeti ve Hadislerle İstişhâd*¹⁷ isimli yüksek lisans tezi, hadislerle istişhâd meselesini kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmalardır. Bunların dışında yararlandığımız diğer kaynaklar, bibliyografyada alfabetik liste halinde gösterilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, eserde tespit edilen 198 merfu hadisın tahrîc ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Tahrîc çalışmasında, *el-Mektebetü's-Şâmîle* isimli

⁹ Şazelî nr. 152.

¹⁰ Matbaa-i Âmire, I-IV, İstanbul 1308.

¹¹ Matbaa-i Âmire, I-III, İstanbul 1333.

¹² Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945.

¹³ Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.

¹⁴ İÜEF, İstanbul 1975.

¹⁵ Matbaatü'l-Miriyye, I-IV, Bulak 1299.

¹⁶ Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁷ (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), MÜSBE., İstanbul 2002.

bilgisayar programından istifade edilmiş, ulaşılan bilgiler matbu kaynaklardan kontrol edilerek araştırmaya alınmıştır. Tahrîcde başvurduğumuz kaynaklar, başta Kütüb-i Sitte olmak üzere, İmam Malik'in *el-Muvatta*'ı, Dârimî'nin *es-Sünen*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i vb. ilk dönem hadis eserleridir. İstifade edilen diğer kaynaklar, kronolojik olarak Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1
Tahrîc Çalışmasına Esas Alınan Kaynaklar

Sıra No	Eser / Müellif	Müellifinin Vefat Tarihi
1.	<i>el-Camiu's-sahîh</i> / Buhârî	256/870
2.	<i>el-Camiu's-sahîh</i> / Müslim	261/875
3.	<i>es-Sünen</i> / Tirmizî	279/892
4.	<i>es-Sünen</i> / Ebû Dâvud	275/888
5.	<i>es-Sünen (el-Müctebâ)</i> / Nesâî	303/915
6.	<i>es-Sünen</i> / İbn Mâce	273/886
7.	<i>el-Muvatta</i> / İmam Malik	179/795
8.	<i>es-Sünen</i> / Dârimî	280/893
9.	<i>el-Müsned</i> / Ahmed b. Hanbel	241/855
10.	<i>el-Müsned</i> / Abdullah b. Mübârek	181/797
11.	<i>el-Müsned</i> / Ebû Dâvud et-Tayâlisî	204/819
12.	<i>el-Müsned</i> / İmam Şafîi	204/819
13.	<i>el-Musannef</i> / Abdurrezzâk b. Hemmâm	211/826
14.	<i>el-Müsned</i> / Humeydî	219/834
15.	<i>es-Sünen</i> / Saîd b. Mansûr	227/842
16.	<i>el-Müsned</i> / İbnu'l-Ca'd	230/845
17.	<i>el-Musannef</i> / İbn Ebî Şeybe	235/849
18.	<i>el-Müsned</i> / İshâk b. Râhûye	238/852
19.	<i>el-Müsned</i> / Abd b. Humeyd	249/863
20.	<i>el-Edebü'l-müfred</i> / Buhârî	256/870
21.	<i>el-Müsned</i> / Bezzâr	292/905
22.	<i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> / Nesâî	303/915
23.	<i>el-Müsned</i> / Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî	307/919
24.	<i>es-Sahîh</i> / İbn Huzeyme	311/923
25.	<i>es-Sahîh</i> / İbn Hibbân	354/965
26.	<i>el-Mu'cemu'l-kebîr</i> / Taberânî	360/971
27.	<i>el-Mu'cemu'l-evsat</i> / Taberânî	360/971
28.	<i>el-Mu'cemu's-sağîr</i> / Taberânî	360/971
29.	<i>es-Sünen</i> / Dârekutnî	385/995
30.	<i>el-Müstedrek</i> / Hâkim en-Neysâbûrî	405/1014
31.	<i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> / Beyhakî	458/1066
32.	<i>Şuabu'l-îmân</i> / Beyhakî	458/1066

Araştırılan hadisin bu kaynaklarda yer almaması ya da farklı lafızlarla yer alması durumunda söz konusu hadisi ihtiva eden diğer kaynaklara başvurulmuştur. Ayrıca müellifin kitabına aldığı hadisleri çoğunlukla muhtasar olarak, sadece istiḥâda konu olan kısımlarını nakletmesinin, hadisi anlamadaki olumsuz etkisi göz önünde bulundurularak, manası anlaşılacak kadar kısa hadislerin metinlerine tahrîcte yer verilmiştir.

Çalışmada hadislerin sıhhatiyle ilgili son dönem hadis araştırmacılarının görüşlerine sıkça başvurulmuştur. el-Elbânî'nin Tirmizî, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce'nin eserlerindeki hadisler için yaptığı değerlendirmeler ile Şuayb el-Arnâvud'un Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân'ın eserlerindeki hadisler için yaptığı değerlendirmeler, bu görüşlerin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Esere yönelik tahrîc ve inceleme çalışmaları, *el-Külliyât*'ın Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî'nin hazırladıkları tek ciltlik neşrin 1998 yılında yapılan ikinci baskısı üzerinde gerçekleştirilmiştir.¹⁸ Eserin yazma nüshaları, Türkiye'de çeşitli kütüphanelerde mevcuttur.¹⁹

¹⁸ Eserin h. 1252, 1255 ve 1281 yıllarında Bulak'ta, 1278 ve 1286 tarihinde İstanbul'da, 1284 ve 1286 yıllarında Tahran'da yapılmış çeşitli baskıları mevcut olup, daha sonra Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî tarafından Dimeşk'te 1975–1976–1981–1982 yıllarında iki cilt olarak neşredilmiştir. İki ciltlik bu baskı, 1992–1993 yıllarında tek cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir. Çalışmada tek ciltlik bu neşrin 1998 yılında gerçekleştirilen ikinci baskısı esas alınmıştır. bkz. Brockelmann, *GALL*, II, 603 vd; Zirikli, *el-A'lam*, Matbaatu Kustasus, Kahire 1954, II, 38; Serkis, *el-Mu'cem*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire ts., I, 293-294.

¹⁹ Misâl için bkz. Süleymaniye Ktp., Hâfid Efendi, nr. 28; Milli Ktp. nr. 5546; Konya Bölge Yazma Eser Ktp, Isparta Ktp. Koleksiyonu nr. 1572; Beyazıt İl Halk Ktp, nr. 725; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp, 1868/2.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-BEKÂ ve el-KÜLLİYYÂT

Esere duygu, düşünce ve üslûbunu katan o eserin müellifidir. Bir eseri müellifinden ayrı düşünerek tanımak ve tanıtmak mümkün değildir. Bu nedenle öncelikle *el-Külliyyât* müellifi Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, yaşadığı dönemle birlikte ele alınacak, daha sonra da eser tertibi, muhtevası ve kaynakları bakımından incelenecektir.

I. EBU'L-BEKÂ'NIN YAŞADIĞI DÖNEM ve HAYATI

İnsan yaşadığı devirden ve içinde bulunduğu toplumdan soyutlanamaz. Herkes yaşadığı toplumun sosyal ve kültürel yapısından izler taşır. Bu bakımdan XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden olan Ebu'l-Bekâ'yı daha iyi tanımak ve anlamak, ancak yaşadığı devri tanımakla mümkündür. Bu noktadan hareketle, müellifin hayatı ve eserlerini ele almadan önce, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal ve ekonomik durumuna değinmek yerinde olacaktır.

A. YAŞADIĞI DÖNEM

Bir Türk-İslam devleti olarak kurulan Osmanlı Hükümdarlığı, XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ortaçağın mevcut anlayışlarının çok ötesine geçip durumun ve zamanın gereklerini dikkate alarak kanunnameler yapmakta; fethettikleri yerlerdeki derebeylik düzenini ve sınıf imtiyazlarını kaldırarak din, mezhep ve ırk farkı gözetmeden müsamahakâr bir devlet siyaseti yürütmekte idi.²⁰ Bu da, Osmanlı Hükümdarlığı'nın bir cihan devleti haline gelmesinde etkili olmuştur.

Kurumların düzenli bir şekilde çalışması, gelirlerin her geçen gün artması ve savaşlarda elde edilen galibiyetler, Osmanlı yönetimini maddi açıdan olduğu kadar

²⁰ A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA.*, XI, 710.

mânen de büyüklük psikolojisi içinde hareket ettirmiştir.²¹ Nitekim Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin farkına bile varmayan Osmanlılar'ın, "kefere" sözcüğü altında topladığı Avrupa halklarına ve devletlerine karşı üstünlük duyguları o denli aşırı idi ki, onların ticaret temsilcilerine kendi ekonomilerinin ve siyasal örgütlerinin temellerini sarsacak imtiyazlar vermekte sakınca görmemişlerdir.²²

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda durdurulamaz bir hal alan idarî gelenek ve düzeninin bozulması, has odabaşısı İbrahim Ağa'ya genel teamüllere aykırı olarak ilk defa sadrazamlık makamını veren Kanûnî Sultan Süleyman'a (1520-1566) dayanmaktadır. Devlet yönetimiyle bizzat ilgilenen Kanûnî döneminde böyle bir tayin sorun teşkil etmezken, bu uygulama sonraki padişahlar için menfî bir örnek olmuştur. Nitekim II. Selim (1566-1574) zamanında da, herhangi bir hiyerarşi gözetilmeden Yeniçeri Ağası Müezzinzâde Ali Paşa kaptan-ı deryalığa getirilmiş ve bu uygulamanın devlet için olumsuz sonuçları görülmüştür.²³

II. Selim'den itibaren (1566-1574) padişahlar seferlere çıkmamaya başlamışlar²⁴ ve saray ileri gelenlerinin etkisinde kalmışlardır. Padişahlara yakın olanların her geçen gün artan yönetimdeki etkisi, devlet düzeninin bozulmasına yol açmıştır.²⁵

Yönetimde görülen düzensizlik gitgide her alana yayılmıştır. Nitekim askerî sistemde bozulmalar başlamış ve kanunen Yeniçeri ocağına alınmaması gereken kişiler ocağa alınmıştır.²⁶ Yeniçerilerin başka işlerde çalışması, emekli olmadıkça evlenmesi ve esnafılık yapması yasakken Yavuz Sultan Selim döneminden (1512-1520) itibaren evlenmeye başlamışlardı.²⁷ Yeniçerilik daha sonraları babadan oğula geçen bir meslek haline gelmiştir. Ekonomik durumun kötüleşmesinden dolayı maaşlarını düzenli olarak alamayan yeniçeriler içinde zanaatkarlık yapanlar olmuş; ocağın savaşma hevesi ve

²¹Veli Karataş, *Ondokuzuncu Yüzyılda Yenileşme Çabaları*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) , MÜSBE, İstanbul 1988, s. 2.

²²Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 38.

²³Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (sad. Dündar Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, I, 133-134.

²⁴İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982 III/I, 40.

²⁵Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, I, 69; Sami Şener, *Osmanlı'da Siyâsî Çözülme*, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1986, s. 96.

²⁶Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (sad. Zuhuri Danışman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 41 vd.; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/II, 274

²⁷Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, I, 306.

disiplini bozulmuştur. Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru yeniçeriler karışıklık çıkararak ve yıkıcı isteklerde bulunan bir ocak haline dönüşmüştür.²⁸ Diğer askeri teşkilatlarda da durum vahimdir. Nitekim tımarlı sipahiler, Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarına kadar Türk ordusunun en kuvvetli askerî gücü iken, bu sınıfın arasına da girmemesi gereken insanların dahil olması, babaları ölen yetimlerin tımarlarının başkalarına verilmesi, beylerbeyilerinin ihmalleri gibi sebeplerle tımar sistemi bozulmuş ve hukuksuzluk baş göstermişti. XVII. yüzyıl başlarında muhariplere verilmesi gereken tımarların saray cüceleri, soytarılar vb. hak etmeyen kişilere verilmesiyle tımarlı sipahilerin gücü azalmış; bir zamanlar yalnız kırk bin atlı çıkararak tımarlı sipahiler yedi, sekiz bine inmiştir.²⁹

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulan bir diğer teşkilat da, ilmiye (medrese ve kadılık) teşkilatıdır. O devirlerde rüşvet ve iltimas ile medreselerden mezun olup müderrisliğe geçenler çoğalmış; müderrislik derecelerinin³⁰ yükselmesini isteyenler, yanmış veya yıkılmış, ismi var fakat binası olmayan medreselere tayin edilmiştir. Bu şekilde liyakatli-liyakatsiz bir üst derece müderrisliğe geçişler yapılmıştır.³¹

Öte yandan yeni fetihlerin olmayışı, Osmanlı devletinin o zamana kadar başarı ile sürdürdüğü nüfus yerleştirme politikasını durdurmuştu. Bunun neticesinde Anadolu'da nüfus gereğinden çok artmış, kentler kalabalıklaşmış ve kırsal bölgelerde de karışıklıklar ortaya çıkmıştı.³² Hızla artan göçmenlerin bir kısmı, karın doyurmak düşüncesiyle eğitimin ücretsiz olduğu medrese, imaret ve tekkelere toplanmıştı. Bu şekilde medreselerde oluşan nüfus fazlalığı, aynı zamanda istihdam problemi meydana getirmişti. Medreselerdeki sıkışıklığı önlemek ve mezunlara iş bulabilmek gayesiyle zaman zaman medreselerin eğitim süresi kısaltılarak mezun sayıları artırılmıştı. Bu ise medreselerde öğrencilerin ezberciliğe yönelmesine ve eğitim kalitesinin düşmesine yol

²⁸ Oral Sander, *Siyasî Tarih (İlkçağlardan-1918'e)*, İmge Kitabevi, Ankara 1989, s. 83.

²⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 283.

³⁰ İstanbul'da Sahn-ı Semân ve Mûsıla-i sahn yani Tetimme medreseleri yapıldıktan sonra medreseler yeni bir teşkilata tâbi tutulmuştur. Buna göre medreseler, alt dereceden üste doğru Hâşiye-i Tecrid, Miftâh, Kırklı, Hâriç, Dâhil ve Sahn-ı Semân olmak üzere beş sınıfa ayrıldı. Bu medreselerin müderrislerine verilen yevmiye de medresenin derecesine göre değişiklik arz etmekteydi. bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 11.

³¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 241.

³² Sander, *a.g.e.*, s. 81.

açmıştır. Alınan tedbirlere rağmen, medreseyi bitirdiği halde iş bulamayan sayısız mezunun başka geçim yolları aradıkları, hatta çetelere karıştıkları görülmüştür.³³

Yine XVI. yüzyılın sonlarına doğru kadılar normal görev süreleri beklenmeden azlediliyor, rüşveti en fazla verenler belirli makamlara gelebiliyordu.³⁴ Atamalarda akrabalık bağları etkili oluyor ve hak etmediği halde ulemâ sınıfından bir zâtın oğlu olduğu için müderrislik, kadılık gibi makamlara gelenler yaygınlaşıyordu.³⁵

Dönem müelliflerinin değerlendirmelerine bakıldığında, ulemanın eser telif etmediği, faydalı toplantıları terk edip merasim ulemalığı yaptıkları, birçok müderrisin vakıftan ücret alıp ders yapmadığı ve ders yapmak isteyenlerin de talebe bulamadıkları gibi hususlardan yakınıldığı görülür. Ulema, sık sık azledilmenin doğurduğu kararsızlık ve tedirginlik içinde hareket etmiş; kimse gerçekleri söyleyemez olmuş, gerçekleri söyleyenlerin sözleri ise dinlenilmemiştir.³⁶ Ayrıca medreselerde müsbet ilimlere gereken önem verilmemiştir. Nitekim sadece birkaç yıl önce tesis edilen rasathane, ulemanın birbirini çekememesi ve değişen ilmî anlayışın neticesinde III. Murad zamanında 1580 yılında yıktırılmıştır.³⁷ Uzunçarşılı, XVII. yüzyılda, bir asır evvelki ilim adamları değerinde müdekkik ve muhakkik kabul edilecek âlimlerin olmadığını; ancak kalem sahibi, münşi âlimlerin daha çok olduğunu söylemektedir. Bunda muhtemelen medreselerden aklî ilimlerin kalkmasının tesiri olmuştur.³⁸

Coğrafi keşiflerle birlikte deniz aşırı ticaret yollarının ortaya çıkması ile tarihî ticaret yollarının önemini kaybetmesi yüzünden büyük darbe alan Osmanlı Devlet bütçesi, israfın artmasıyla daha Kanunî devrinde açık vermeye başlamış; mali işlerin dengesi yitirilmiştir. XVII. yüzyıla gelindiğinde, bütçenin önemli bir kısmını oluşturan

³³ Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İFAV, İstanbul 2005, I, 152 vd.

³⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara 1994, s. 17; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 48, 263.

³⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 71 vd.; Baltacı, *a.g.e.*, I, 149 vd.

³⁶ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *ODMT* içinde (c. I, ss. 139-279), ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA İstanbul 1994, I, 275 vd.

³⁷ Baltacı *a.g.e.*, I, 155.

³⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 236.

savaş gelirleri, beklenen düzeyde olmamış, üstelik çıkılan her sefer devlet hazinesinde kapatılamayacak gedikler açmıştır.³⁹

Keşiflerin neticesinde Afrika ve Amerika'dan getirilen altın ve gümüşün Avrupa'ya sokulması, fiyatların artmasına yol açmış; tüm dünyada altın ve gümüş değerini yitirmişti. Osmanlı akçesinin de değeri düşmüş ve yüksek enflasyon ortaya çıkmıştı. 1584'te meydana gelen devalüasyonla altın ve gümüş para değer kaybetmiş ve asker maaşlarının verildiği sikkeler eritilerek daha ince bir kalıpla basılmış ve içindeki bakır oranı artırılmıştı. Hazine büyüyen açığı kapamak için vergileri artırarak yeni kaynaklar arama yoluna gitmiştir. Bunun yükü ise gerek merkezî, gerek yerel yönetimler kanalıyla köylünün sırtına binmiştir. Enflasyonun yükü ise daha çok sabit gelirlilerin, yani asker ve sivil memurların üzerindeydi. Bu durum onları, rüşvet ve köylülerden hukuk dışı vergi isteme gibi yanlış işler yapmaya itmiştir.⁴⁰

Sonuç olarak Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin yaşadığı yüzyıl, Osmanlı devlet kurumlarında ve toplumsal hayatında bozulmanın görüldüğü bir dönemdir. Zaman zaman ıslahatlar yapılmışsa da, bunlar kısa süreli bir düzen sağlamış, yönetimde dönen entrikalar kalıcı ıslahatların yapılmasını engellemiştir.

B. HAYATI

1. İsmi ve Nesebi

Kaynaklarda Ebu'l-Bekâ'nın isim ve nesebi şu şekilde geçmektedir:

- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî, el-Kefevî, el-Hanefî.⁴¹

Adı Eyüp'tür. Babası, Kırım yarımadasının güneydoğusundaki Kefe şehrinde uzun yıllar müftülük görevinde bulunan ve 1623 yılında Müftü Camii adıyla bir camiyi

³⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 124 vd.; Şener, *Osmanlı'da Siyasî Çözülme*, s. 94.

⁴⁰ Sander, *a.g.e.*, s. 82 vd.; Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasi Tarihi", *ODMT* içinde (c. I, ss. 5-64) ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, I, 46.

⁴¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, (nşr. Muallim Kilisli Rifat Bilge ve İbnülemin Mahmûd Kemal İnal), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, I, 229; a. mlf. *İzâhu'l-meknun*, (nşr. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, II, 380; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, I, 230; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, I, 449.

de şehre kazandıran⁴² Şerif Musa Efendi'dir.⁴³ Ebu'l-Bekâ, bu şehirde 1028/1619 yılında doğmuş⁴⁴ ve doğduğu yere nisbetle Kefevî olarak anılmıştır. "Ebu'l-Bekâ" künyesini alış sebebi bilinmemekle birlikte, ilmî kişiliği ve geniş kültürüyle Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'ye⁴⁵ (ö. 616/1219) benzediği için bu künyenin verilmesi muhtemeldir.⁴⁶ Hz. Hüseyin'in (ö. 61/681) nesebinden olup "el-Hüseyinî" olarak nitelenen Ebu'l-Bekâ, amelde Hanefî mezhebine mensuptur.⁴⁷ *el-Külliyât*'ta ele aldığı kelâmî konulara yaklaşımından hareketle itikâta Mâturîdî olduğu ifade edilir.⁴⁸

2. Yetiştirdiği Ortam

Ebu'l-Bekâ'nın doğduğu Kefe sancağı, Kırım yarımadasının güneydoğusunda yer alan tarihî bir liman şehridir. Antik dönemde "Theodosia" adıyla anılmakta olan şehrin, "Kepoi, Kapha veya Kafa (yani Kefe)" isimleri ilk defa, M.Ö. IV. yüzyılda Constantine Porphyrogenitus'un eserinde geçmektedir.⁴⁹

1475 yılında, Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren şehir, fetihten sonra Osmanlı kuzey politikasının ana üssü haline gelmiştir. Kırım Hanlığı'nın kontrol edilmesinde ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin yürütülmesinde büyük roller üstlenen şehir, 1578'den itibaren başlayıp 1639'a kadar süren Osmanlı-İran savaşlarında Rumeli sancaklarından doğu cephesine yapılan sevkியatın ana üssü özelliği kazandı. XVI. yüzyıla gelindiğinde Mengub, Suğdak, Kerç, Azak ve Taman adlı beş kazası bulunan büyük bir şehir durumunda olan Kefe, XVII. yüzyılda eyâlet merkezi konumuna yükseldi. Çok işlek limanı, iskelesi ve gümrüğü

⁴² Viktor Yuryeviç Gankeviç, 'Kırım Tatar Milli Hareketi'nde İslam Faktörü', <http://www.euronet.nl/users/sota/emel1901.htm>. 'den naklen Recep Çiğdem, "Kırım Türklerinde Sosyal ve Dinsel Hayat", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu* içinde (ss. 513-520) , ed. İ. Hakkı Göksoy ve Necdet Durak, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2007, s.519.

⁴³ Şerif Musa Efendi, tarih alanında uzman bir ilim adamı olup, *Şemsü't-Tevârih* isimli tek ciltlik bir tarih kitabı mevcuttur. bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, III, 73.

⁴⁴ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 449, Ömer Ferruh, *Mealimü'l-edebi'l-Arabî*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1986, II, 761; Hulusi Kılıç "Ebu'l-Bekâ el-Kefevî", *DİA*, X, 298.

⁴⁵ Ukberî'nin hayatı için bkz. Serkis, *el-Mu'cem*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire ts., I, 294 vd.

⁴⁶ Çiçek, *Külliyât'da Tefsir ve Kur'an İlimleri*, s. 17

⁴⁷ Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, "Nâşir Mukaddimesi", *el-Külliyât*'ın içinde, s. 7

⁴⁸ Çiçek, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁹ Yücel Öztürk, "Kefe", *DİA*, XXV, 182.

bulunan şehir, Osmanlı'nın önemli ticâret merkezlerindendi.⁵⁰

Ömrünün büyük bir bölümünü, Osmanlı'nın önemli ticâret merkezlerinden biri olan Kefe'de geçirmesine rağmen, Ebu'l-Bekâ'nın hayatına dair kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Kefe'nin Osmanlı yönetim, ilim ve kültür merkezlerinden uzak olması, bilgilerin bu denli az oluşunun ana nedenlerinden sayılabilir. Babasının Kefe müftüsü olması ve kendisinin de bu şehirde görevler alması sebebiyle tahsilini Kefe'de tamamlamış olması muhtemeldir.⁵¹ Kaynaklarda Ebu'l-Bekâ'nın eğitimi ve hocaları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak, *el-Külliyât*'ta istifade edilen eserlerin çokluğu, müellifin çeşitli ilimlere dair iyi bir eğitim aldığını göstermektedir.⁵²

3. Meslek Hayatı

Çeşitli yerlerde kadılık görevlerinde bulunan Ebu'l-Bekâ, babası vefat ettiğinde, Kudüs'te mevleviyet kadısı⁵³ olarak görev yapmaktaydı.⁵⁴ Mevleviyet kadılığına kadar yükselmesi, başarılı tahsilinin ve geniş ilminin bir neticesi olmalıdır. Babasının vefatının ardından, onun yerine geçerek, senelerce Kefe'de müftülük yaptı.⁵⁵ Sadrazam Derviş Mehmet Paşa⁵⁶ (ö. 1065/1655) tarafından İstanbul'a davet edilip, büyük bir ilgi ve hürmete mazhar olan Ebu'l-Bekâ, daha sonra Birgi,⁵⁷ Bağdat ve Filibe

⁵⁰ Öztürk, a.g.md, XXV, 183; Ayrıca bkz. a.mlf., *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe(1474-1600)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.26-71.

⁵¹ Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, "Nâşir Mukaddimesi", *el-Külliyât*'ın içinde, s. 7; Çiçek, a.g.e., s. 18; Kılıç, a.g.md., X, 298;

⁵² Eserlere dair fihrist için bkz. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, "Kitap Fihristi", *el-Külliyât*'ın içinde, ss. 1219-1226.

⁵³ Osmanlı Devleti'nde kadılar, öncelikle mevleviyet ve kaza kadıları olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sonra her iki sınıfta kendi aralarında derecelere ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde mevleviyet, en üst dereceye gelmiş kadıların rütbelerini gösteren bir tabirdi. Bu rütbe ve dereceye gelmiş olan kadılara mevâlî veya molla adı da verilirdi. Molla veya mevâlî rütbesini kazanan kadıların mesleklerindeki saygınlıktan dolayı, gelirleri de yüksek olurdu. Mevâlînin diğer kadılara göre görevlerinde farklı ve üstün yetkileri bulunmamakla birlikte ilmî kudretlerinden doğan yüksek bir otoriteleri vardı. (bkz. Yaşar Şahin Anıl, *Osmanlı'da Kadılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.71)

⁵⁴ Ebu'l-Bekâ, *Tuhfetü's-Şâhân*, İstanbul 1258, s. 7.

⁵⁵ Ebu'l-Bekâ, *Tuhfetü's-Şâhân*, Süleymaniye Ktp. Şazeli nr. 152.

⁵⁶ Derviş Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı 21 Mart 1653-28 Teşrinievvel 1654 tarihleri arasındadır. bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, I-VI, İstanbul 1972, III, 418-419.

⁵⁷ M. Halil Çiçek, *Tuhfetü's-Şâhân*'ın Süleymaniye Kütüphanesindeki yazma nüshasının (Şazeli nr. 152) müellif biyografisinden hareketle bu şehirden "Berke" şeklinde bahsetmektedir. (bkz. Çiçek, a.g.e., s.18.) Ancak Berka (tezde Berke adı verilen yer), bugün Libya sınırları içinde kalan tarihî bir şehir olup Arap alfabesiyle (بركة) şeklinde yazılmaktadır. Halbuki, söz konusu nüshada bu şehir (ك) harfi ile ifade edilmektedir. Bu şehir günümüzde Türkiye'nin İzmir il sınırları içerisinde yer alan Birgi (بركة)

mevleviyet kadılıklarında görevlendirildi.⁵⁸ *Sicill-i Osmanî'de*, Ebu'l-Bekâ'nın Filibe'deki görevinin müderrislik ve mollalık olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹

Filibe'deki görevi sırasında yapılan bir şikâyet üzerine sultan IV. Mehmed (1648-1693) tarafından Kefe'de ikamete mecbur bırakıldı. On iki yıl sonra⁶⁰ Kırım hanı I. Selim Giray'ın (ö. 1116/1704) aracılığı ile affedilip İstanbul'a tekrar davet edilen Ebu'l-Bekâ için IV. Mehmed, yüksek bir maaş belirlemiş, onu özel bir ilgiyle ağırlamıştır.⁶¹

4. Eserleri

Ebu'l-Bekâ, çeşitli ilim dallarına dair geniş bilgi birikimi olan, bilhassa Arap diliyle ilgili çok sayıda eser telif eden bir Osmanlı âlimi olarak tanınır.⁶² Nitekim XVII. yüzyılın önemli ilim adamları arasında Ebu'l-Bekâ'ya da yer veren Uzunçarşılı, onun özellikle lugat ve fıkıh alanında uzman bir şahsiyet olduğunu söylemektedir.⁶³

Ebu'l-Bekâ'nın tespit edebildiğimiz başlıca eserleri şunlardır:

a. Tuhfetü'ş-şâhân: Türkçe bir ilmihal kitabı olup namaz ve oruç gibi ibadetler yanında akâid, ef'âli mükellefîn, helâl ve haramlar, ahlâk ve âdâb, alışveriş, evlenme, ehl-i zimme, cihâd, elfâz-ı küfür, hükümdarlara tavsiyeler gibi konuları içermektedir.⁶⁴

Sâde bir üslubla yazılan eserin ilk bölümünde Allah'ın sıfatları, meleklerin üstünlükleri, taklidin hükmü ve mezheplerin İslam'daki konumu gibi akâidle ilişkili bir çok mesele ele alınır. İbadetlerin genişçe ele alındığı diğer bölümlerde, muamelât

olmalıdır. Ayrıca hiçbir kaynakta Ebu'l-Bekâ'nın söz konusu bölgeye gittiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

⁵⁸ Ebu'l-Bekâ, *Tuhfetü'ş-şâhân*, İstanbul 1258, s. 7; Serkis, *el-Mucem*, I, 293; Zirikli, *el-A'lam*, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1992, II, 38.

⁵⁹ Mehmed Süreyya, a.y.

⁶⁰ Bursalı Mehmet Tahir, Ebu'l-Bekâ'nın Kefe'de otuz sene ikâmet ettiğinden söz etmektedir. Ancak bu ikametinin hayatının hangi döneminde olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. bkz. *Osmanlı Müellifleri*, I, 230.

⁶¹ Ebu'l-Bekâ, *Tuhfetü'ş-şâhân*, İstanbul 1258, s.7; Serkis, a.y., Ömer Ferruh, *Mealimu'l-edebi'l-arabî*, II, 762.

⁶² Ebu'l-Bekâ, "Müellif biyografisi", *Tuhfetü'ş-şâhân*, Süleymaniye Ktp. Şazeli nr. 152.

⁶³ İ. Hakkı, Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 236.

⁶⁴ Kılıç, a.g.md., X, 298

konularına fazla yer verilmemesi ve insanın günlük hayatta karşılaşılabileceği alışveriş vb. durumları ele almakla yetinilmesi eserin ilk bakışta dikkat çeken özelliklerindedir. Kitabın son bölümünde ise hükümdarlara dinî ve dünyevi nasihatlere yer verilmiştir.⁶⁵

Eser, 1258 yılında İstanbul'da ve 1274 yılında Bulak'ta neşredilmiştir.⁶⁶

b. Şerhu Kasîdeti'l-bürde: Muhammed b. Saîd el-Busîrî'nin (ö. 695/1296) *Kasîdetü'l-bürde* adlı meşhur eserinin Arapça şerhidir.

Eserin, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde *Şerhu Kasideti'l-Bürde* isimli yazma nüshası (nr.1290) mevcut olup, Süleymaniye Kütüphanesi'nde ise *el-'Udde 'inde külli şidde fi şerhi'l-Bürde* (Kılıç Ali Paşa nr. 811) ve *Kasîde fî hayati'n-Nebî fî kabrih* (Halet Efendi nr. 798) isimleriyle iki nüshası bulunmaktadır.

c. Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz'ıyye: *Osmanlı Müellifleri*'nde⁶⁷ Ebu'l-Bekâ'ya nisbet edilen bu eser, Adudîddin el-Îcî'nin dil ile varlık arasındaki ilişkinin mantık ilmine göre temellendirilmesi konusunda telif ettiği *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* isimli risalenin Ali Kuşçu şerhine yazılmış bir hâşiyedir.⁶⁸ Süleymaniye Kütüphanesi'nde, *Hâşiye ala Şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyyeti'l-adudiyye* (Halet Efendi, nr. 523; Yozgat, nr. 772; Tırnovalı, nr. 1412; H. Hüsnü Paşa, nr.1481; Fatih, nr. 5361) ve *Hâşiye ala Şerhi Ali Kuşci ale'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Hacı Mahmud Efendi, nr. 6218) isimleriyle çeşitli nüshaları mevcut olan eserin müellife aidiyeti şüphelidir.⁶⁹ Söz konusu nüshaların, Ebu'l-Bekâ Abd el-Bâkî el-Hüseynî'ye (ö. 1050/1640) ait olması muhtemeldir. Bu şahsa ait *Hâşiye alâ Şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* isimli eserin pek çok kütüphanede nüshaları bulunmaktadır.⁷⁰ İki müellifin isimlerindeki benzerliğin yanı sıra, aynı sırada yaşamaları da bu tür bir karışıklığa sebep olabilir. Nitekim Ebu'l-Bekâ Abd el-Bâkî el-Hüseynî'nin *el-Hâşiyetü'z-zâhiriyye ale'l-Câmî* (Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 4550) isimli eseri sehven müellifimize nisbet edildiği gibi, *el-Külliyyât*'ın Kastamonu İl Halk

⁶⁵ Çiçek, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁶ Brockelmann, *GAL*, I-II, Leiden 1943-49, II, 604.

⁶⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 230.

⁶⁸ Çiçek, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁹ Kılıç, *a.g.md.*, X, 298

⁷⁰ Misâl için bkz. Adana İl Halk Ktp. nr. 639/3; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp. nr. 4916/3; Diyarbakır İl Halk Ktp. 987/17; Erzurum İl Halk Ktp. nr. 14583/5; Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 402; Şanlıurfa İl Halk Ktp. 144/3.

Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshası (nr. 339/15) ile *Tuhfetü's-şâhan*'ın Manisa İl Halk Kütüphanesi'ndeki bir nüshasının (nr. 5859) da, Ebu'l-Bekâ Abd el-Bâkî el-Hüseynî'ye nisbet edildiği görülmektedir.

d. Şerhu'l-Binâ: Müellifi bilinmeyen *Binâu'l-Ef'âl* isimli Arap diline dair eserin şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesinde (Darülmesevî, nr. 527) bir nüshası bulunan eserin Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'ye aidiyeti kesin değildir.⁷¹

e. Vasiyetnâme: İslam ahlâkına dair Farsça yazılmış eserin, Süleymaniye Kütüphanesinde (Hacı Mahmud Efendi, nr. 3092) bir nüshası mevcut olup müellife aidiyeti kesin değildir.⁷²

Bunlara ilâveten kaynaklarda *el-'İkdü'l-ferid* isimli bir eserden söz edilmekle birlikte, Ebu'l-Bekâ'ya ait böyle bir esere henüz ulaşamamıştır.⁷³

Ayrıca Süleymaniye kütüphanesinde, Seyyid Şerif Cürçânî'ye ait olduğu halde, müellife nisbet edilen *Hâşiye ale'l-Keşşâf* adında yazma bir eser (Musalla Medresesi, nr. 1928) mevcuttur.⁷⁴

5. Vefatı

Ömrünün son günlerinde, İstanbul yakınlarındaki İstinye'ye yerleşip inzivaya çekilen Ebu'l-Bekâ, bir süre sonra burada vefat etmiş; Eyüp Sultan türbesi yanındaki kabristana defnedilmiştir.⁷⁵

Ebu'l-Bekâ'nın vefatıyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Vefat tarihiyle ilgili 1093/1682, 1094/1683 ve 1095/1684 tarihleri kaydedilmekle birlikte,

⁷¹ Eserin yazma tavsifi: 20 X 13,5 (14,5 X 7,5) cm ebadında ebrulu mukavva cilt. Aharlı, sarımtırak kalınca kağıt, 19 varak. 21 satır, kısmen harekeli ta'lik yazı, söz başlarının üstü kırmızı çizgili. İlk üç varakta kenarlara not ve tashihler ilâve edilmiştir. Seyyid Hacı Mehmed Murad vakıf mührünü taşıyan nüsha, 1053/1643 Receb ayında istinsah edilmiştir.

⁷² Eserin yazma tavsifi: 16 X 10 (11 X 7) cm ebadında mukavva cilt. Aharlı krem renginde kalınca kağıt. 49b-75b arası 27 varak. 15 satır, harekesiz ta'lik yazı. Yazılar kırmızı çerçeve içine yazılmış, cümle sonları kırmızı noktalarla bitirilmiş ve ayet üstleri aynı şekilde kırmızıyla çizilmiştir. Nüsha Hacı Mahmud Efendi vakıf mührünü taşımaktadır.

⁷³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 230.

⁷⁴ Çiçek, *a.g.e.*, s. 44

⁷⁵ Ebu'l-Bekâ, *Tuhfetü's-şâhân*, Şazelî, nr. 152.

1093 tarihi doğru olmasa gerekir.⁷⁶ Zirikli'nin *el-A'lam* isimli eserinin 1954 neşrinde (I, 383) Kudüs'te kadılık yaparken 1095'te vefat ettiği belirtilirken, 1992 neşrinde (II, 38) İstanbul'a döndüğü, burada 1094'te vefat ettiği ve Eyyub el-Ensârî'nin türbesine defnolunduğu ifade edilmektedir. Son baskıda yapılan değişiklik, 1094 tarihinin tercih edildiğini göstermektedir.

Süleymaniye kütüphanesinde, Ebu'l-Bekâ ile I. Selim Giray Han'ın birbirlerine gönderdikleri mektupları da içeren *Mecmua* isimli müellifi bilinmeyen bir yazma eserde (Tarlan nr. 80, 33. vr) ve *Tuhfetü's-şâhân*'ın 1258 yılında yapılan neşrinde vefat tarihi 1094 olarak geçmektedir.

Hulusi Kılıç, müellifin *Tuhfetü's-şâhân* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir nüshasının (Şâzelî, nr. 152) baş tarafında yer alan biyografisinde ölüm tarihinin 1095 olarak verilmesi ve Sicil-i Osmanî'de (I, 449) aynı yılın Safer ayında vefat ettiği bilgisinin yer almasından dolayı 1095 yılını tercih etmektedir.⁷⁷

II. el-KÜLLİYYÂT

Esere *el-Küllîyyât* isminin verilme sebebi, kelimelerin izahında ve fasılların başında sık sık “kül” (كل) kelimesinin kullanılmasıdır.⁷⁸ *el-Küllîyyât*'ta kelimeler ile ilgili genelleyici birtakım kurallar verilmektedir. Özellikle Kur'an'da yer alan kelimelerin yazılış ve anlamıyla ilgili çok sayıda küllî kaideler verilmesi ve bu kaidelerin her faslın başında birbiri ardından sıralanması başka lugatlarda rastlanılmayan özgün bir tutumdur. Diğer lugatlarla karşılaştırıldığında birtakım farklılıklar içeren *el-Küllîyyât*, burada tertibi, muhtevası ve kaynakları bakımından ele alınacaktır.

A. TERTİBİ

el-Küllîyyât'ta kelimeler, ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

⁷⁶ 1093 tarihi, Bağdatlı İsmail Paşa'nın *İzâhu'l-Meknun* isimli eserinde II. cildin 380. sayfasında yer almaktadır. Aynı eserin I. cildinin 255. sayfasında ise, 1094 tarihi verilmektedir. Aynı müellifin *Hedîyyetü'l-ârifin* isimli eserinin I. cildin 229. sayfasında da 1094 tarihinin verilmesinden dolayı 1093 tarihi kanaatimizce sehven yazılmıştır.

⁷⁷ Kılıç, a.g.md., X, 298.

⁷⁸ Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, “Nâşir Mukaddimesi”, *el-Küllîyyât*'ın içinde, s. 8; Kılıç, a.g.md., X, 298.

Eserin genel sistemi bu şekilde olmakla birlikte, kelimelerin izâhında alfabetik sisteme uyulmadığı da görülür. Ayrıca müellifin, kelimeleri izâh ederken başvurduğu yöntemlere de değinmek yerinde olacaktır. Bu bakımdan konu, eserin genel sistemi ve eserdeki kelimelerin açıklanmasında takip edilen usûl çerçevesinde ele alınacaktır.

1. Eserin Genel Sistemi

el-Külliyyât, otuz bir fasıldan meydana gelmektedir. Elif faslından (فصل الألف) yâ faslına (فصل الياء) kadar olan yirmi dokuz fasılda -kökleri ve harfi ta'rifli (ال) oluşu dikkate alınmaksızın- ilk harfleri aynı olan kelimeler bir araya getirilerek açıklanmaktadır. Örneğin; “esbet” (أثبت) kelimesi, “se-be-te” (ثبت) kökü dikkate alındığında se faslında (فصل التاء) olması gerekirken, eserde elif faslında (فصل الألف) yer almaktadır.⁷⁹

İlk harften sonraki harfler arasında alfabetik bir sıra takip edilmemektedir. Nitekim müellif bâ faslında (فصل الباء), el-bedr (البدر) kelimesini, el-bahr (البحر) kelimesinden önce; el-bid'at (البدعة) kelimesini, bu iki kelimedenden önce; el-bikr (البكر) kelimesini de hepsinden önce ele alır.⁸⁰

Sadece elif faslındaki kelimeler, baştan birinci ve ikinci harflerine göre ayrıca kendi aralarında fasıllara ayrılmakta ve elif ve bâ faslından (فصل الألف والياء), elif ve yâ faslına (فصل الألف والياء) kadar alfabetik olarak sıralanmaktadır.

Her faslın sonunda kısaca “Nev' ” (نوع) başlığı altında verilen “Nev'un fi beyânî lugâti elfazî'n-nazmi'l-Celil” (نوع في بيان لغات ألفاظ النظم الجليل) isimli bölümde, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ve ilgili harfle başlayan kelimeler, geçtikleri şekilleriyle (mâzi, muzâri, emir, ism-i fail, cem'î vb.) ele alınıp manaları açıklanmaktadır.

“Faslun fi'l-müteferrikât” (فصل في المتفرقات) başlığı altındaki otuzuncu fasılda ise, “İbrahim, İsmail vb. üç harften fazla olan her a'cemî isim gayri munsarıftır.” ifadesinde olduğu gibi Arap diline dair küllî kaidelere yer verilmektedir.

Sadece “Faslun” şeklinde ifade edilen son fasılda ise; gramer, edebiyat, sözlük

⁷⁹ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 39.

⁸⁰ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 226.

ve diğer İslâmi ilimlerle ilgili birçok açıklama bulunmaktadır.

el-Külliyât'ta aranılan bir kelimeyi, her zaman ilk harfine göre alfabetik olan fasıllarda bulmak mümkün değildir. Nitekim yün anlamına gelen (الصوف) kelimesini arayan kişi sâd faslına baktığında kelimenin burada olmadığını görerek esere alınmadığını zannedebilir. Halbuki, Ebu'l-Bekâ, kıl anlamına gelen (الشعر) kelimesini izah ederken, bu kelimeyle yakın münasebeti bulunan (الصوف) koyun yünü, (المزءاء) keçi kılı, (الوبر) deve ve yırtıcı hayvan tüyü, (العفاء) merkeb kılı, (الهلب) domuz kılı, (الزغب) kuş yavrusu tüyü, (الريش) genel anlamda kuş tüyü, (الزف) deve kuşu anlamındaki bu kelimeleri de izâh etmektedir.⁸¹

2. Eserde Kelimleri Açıklama Yöntemi

Ebu'l-Bekâ bir kelimeyi açıklarken, kelimenin yazılışı ve anlamıyla ilgili küllî kaidelere, köküne, telaffuzuna, o kelimedenden türeyen diğer kelimelere, kelimenin zıt anlamlılarına, eş anlamlarıyla olan mâna ve kullanım farklarına ve çeşitli ilimlerde kullanıldığı anlamlara değinmektedir. Bazı kelimelerde bunların hiçbirine değinmeden sadece lugat anlamının verildiği de görülür.

el-Külliyât'ta kelimelerin açıklanmasına yönelik uygulamalar şöyle sıralanabilir:

a. Kelimelerle İlgili Küllî Kaidelere Yer Verme

Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*'taki her faslın başında Kur'an'da yer alan ve o faslın harfiyle başlayan kelimelerle ilgili küllî kaideleri vermektedir. Bu küllî kaideleri, kelimelerin imlâsı ya da lugat anlamına yönelik diğer küllî kaideler takip eder. Nitekim şeytan (الشيطان) kelimesine, eserin şîn faslında (فصل الشين) üç kez yer verilmektedir. Birincisinde kelimenin Kur'an'daki anlamıyla ilgili küllî kaide verilir. Kur'an'da geçen diğer kelimelerle ilgili küllî kaidelerden sonra, şeytan kelimesinin Araplar arasındaki kullanımıyla ilgili diğer bir küllî kaide zikredilmektedir.⁸² Bu tür küllî kaidelerden sonra kelimelerin açıklanmasına geçilen eserde şeytan kelimesi, hangi kökten türediği ve ne

⁸¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 538.

⁸² Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 523.

anlama geldiği gibi izahlar için üçüncü kez ele alınmaktadır.⁸³ Bu bakımdan kelimelerle ilgili küllî kaideler konusu, Kur'an'da yer alan kelimelerle ilgili küllî kaideler ve diğer küllî kaideler şeklinde iki başlık altında incelenecektir.

aa. Kur'an'da Yer Alan Kelimelerle İlgili Küllî Kaideler

el-Küllîyyât'ta kelimelerin Kur'an'daki yazılışları ve anlamına dair küllî kaideler yer almaktadır. Bu sebeple konunun, kelimelerin yazılışı ile ilgili olanlar ve anlamıyla ilgili olanlar şeklinde ayrı ayrı ele alınması yerinde olacaktır.

aaa. Kelimelerin Yazılışı İle İlgili Olanlar

Örnek:

"كل حظ في القرآن فهو بالطاء إلا في الفجر والماعون والحاقة. فإنه بالضاد فيها."

Fecr, Mâûn ve Hâkka surelerinde geçenler hariç, Kur'an'daki her "hazz" kelimesi zâ (ظ) ile yazılır. Bu surelerde yer alanlar ise, dad (ض) ile yazılır."⁸⁴

aab. Kelimelerin Anlamı İle İlgili Olanlar

Örnek:

"كل ما في القرآن من الظلمات والنور فالمراد الكفر والإيمان، إلا التي في أول الأنعام فإن المراد هناك ظلمة الليل ونور النهار."

"Kur'an'da geçen her zülûmat ve nûr kelimelerinden kastedilen imân ve küfürdür. Ancak, En'âm suresinin ilk ayeti müstesnâ. Çünkü orada kastedilen gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığıdır."⁸⁵

ab. Diğer Küllî Kaideler

Eserin her faslında Kur'an'da yer alan kelimelerle ilgili küllî kaideler verildikten sonra, kelimelerin yazılışı ve anlamıyla ilgili diğer küllî kaidelere de

⁸³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 540.

⁸⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 359

⁸⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 588.

değinilmektedir.

aba. Kelimelerin Yazılışı İle İlgili Olanlar

Örnek:

" كل اسم كان أوله لاما ثم أدخلت عليه لام التعريف فإنه يكتب بلامين نحو : (اللحم واللبن واللجام) إلا (الذي والتي) لكثرة الاستعمال "

“İlk harfi lâm ile başlayan her kelime, lâm-ı ta’rif aldığıında çift lâm ile yazılır. el-lahm “اللحم” (et), el-leben “اللبن” (bal), el-licâm “اللجام” (gem) kelimeleri gibi. Ancak el-lezî (الذي) ve el-lefî (التي) çokca kullanıldıkları için bu kural dışındadır.”⁸⁶

abb. Kelimelerin Anlamı İle İlgili Olanlar

Örnek:

"كل شيء يجيء بعد شيء فهو خلفه"

“Bir şeyden sonra gelen her şey, onun halefidir.”⁸⁷

b. Kelimelerin Telaffuzuyla İlgili Açıklama Yapma

Ebu'l-Bekâ, gerekli gördüğü yerlerde, telaffuzu kolaylaştırmak maksadıyla bazı kelimelerin harekeleriyle ilgili açıklamalar yapmaktadır.

Örnek:

"واتبعه : بالتشديد بمعنى سار خلفه "

“İttebeahu: Şedde ile harekelenir. Arkasında olmak anlamına gelir.”⁸⁸

c. Kelimelerin Kökü ve Müfredi Gibi Özelliklerine Yer Verme

Ebu'l-Bekâ zaman zaman bir kelimenin hangi kökten türediğini açıklamakta, hangi vezinden olduğunu söylemekte, daha sonra anlamına değinmektedir. Bazen de

⁸⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 164.

⁸⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 414.

⁸⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 35.

kelimenin müfredine ya da cem‘ine yönelik açıklamalar yapmaktadır.

Örnekler:

"والصاحب مشتق من الصحبة ، وهي وإن كانت تعم القليل والكثير لكن العرف خصصها [لمن كثرت ملازمته وطالت صحبته]"

“es-Sâhib (الصاحب) -yani arkadaş- kelimesi sohbet (الصحبة) kökünden türemiştir. Az ya da çok her tür arkadaşlığı kapsayan bir kelimeydi. Ancak örf, onu uzun süre sohbet ve çokca görüşme ile sınırlandırdı.”⁸⁹

"والدعوى : على وزن (فعلى) اسم منه ..."

“ed-Dâ‘vâ: Fa‘lâ vezninden isimdir...”⁹⁰

" [الشعيرة] : كل ما جعل علما على طاعة فهو شعيرة والجمع (شعائر)"

“eş-Şeîratü: İtaat belirtisi taşıyan her şeye şeîratün denir. Çoğulu şeâîr’dir.”⁹¹

d. Kelimelerin Türüyle İlgili Açıklamalar Yapma

Ebu’l-Bekâ, gerekli gördüğü durumlarda ele aldığı kelimenin mastar, ism-i fâil, ismi mef‘ul ya da sıfatı müşebbehe oluşuna yönelik açıklamalarda bulunmaktadır.

Örnekler:

"الادعاء : هو مصدر ادعى افتعال من دعا"

“İddiâ: Deâ fiilinden türeyen iftiâl babındaki iddeâ fiilinin mastarıdır.”⁹²

"والمغفل : اسم مفعول من التغفل ، وهو الذي لا فطنة له"

“el-Mugaffel: et-Tegaffülünden ism-i mef‘ul’dür. Gafil kimseye denir.”⁹³

⁸⁹ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 558.

⁹⁰ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 67.

⁹¹ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 523.

⁹² Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 67.

⁹³ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 350.

e. Kelimelerin Örfteki Kullanım Farklarına Değinme

Ebu'l-Bekâ bir kelimenin lugat anlamını verdikten sonra, Arap örfünde bu kelimenin lugat anlamından farklı kullanımı varsa, bu kullanıma da değinmektedir.

Örnek:

" الاستدلال : لغة : طلب الدليل ويطلق في العرف على إقامة الدليل مطلقا من نص أو إجماع أو غيرهما..."

“İstidlâl: Lugatta “delil istemek” anlamına gelir. Örfte ise, nasstan veya icmâdan veyahut başka yollardan kesin bir delille isbatlamak demektir.”⁹⁴

f. Kelimelerin Mürâdifi ve Zıddına Yer Verme

Ebu'l-Bekâ bir kelimeyi izâh ettikten sonra, yer yer karşıt anlamlı ya da anlamca benzerlikler taşıyan kelimelere ve bunlar arasındaki farklılıklara değinmektedir.

Örnek:

"وسار : مختص بالنهار، والتأويب : سير النهار كله، والإسار : سير النهار والليل كله"

“Sâra: Gündüze özgü seyahat demektir. Te'vîb: Bütün gün seyahat etmek manasına gelir. İsâd ise: Gece ve gündüzün tamamında seyahat etmek demektir.”⁹⁵

g. Kelimelerin Çeşitli İlimlerdeki Anlamı Üzerinde Durma

el-Külliyât başta Arap dili, fıkıh, kelâm ve hadis olmak üzere pek çok ilme dair kavramlar içerir. Ebu'l-Bekâ, kelimenin lugat anlamı ve örfte ifade ettiği anlamı gibi hususları zikrettikten sonra hangi ilimde ne anlamda kullanıldığına da işaret eder.

h. Kavramlarla İlgili İhtilaflara Yer Verme

Müellif, kelimenin anlamına yönelik farklı görüşleri dile getirdiği gibi, zaman zaman kelimeyle ilgili konulara yönelik, bilhassa itikâdî ve fikhî tartışmaları da ele almaktadır. Örneğin, (الحيض) hayz kelimesinin sözlük ve ıstılâhî anlamını açıkladıktan

⁹⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 114.

⁹⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 505.

sonra Ebu'l-Bekâ, hayzın müddeti ile ilgili tartışmalara yer vermekte, Şafii ve Hanefî mezhebinin konuyla ilgili görüşlerini delilleriye ortaya koymaktadır.⁹⁶

B. MUHTEVASI

Devrinin ilmî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak hazırlanan ve bilhassa medrese eğitim sisteminde okutulan ilimlere dair kavramları içeren *el-Külliyât*, gerek içerdiği kelime ve kavramlar, gerekse ilmî konu ve tartışmalar açısından zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu sebeple eserin muhtevasının, müellifin eserine aldığı kelimeler ve ilmî konular açısından ele alınması yerinde olacaktır.

1. el-Külliyât'ta Yer Alan Başlıca Kelimeler

el-Külliyât'ta, Arapça lugatlarda yer alan tüm kelimeler bulunmamaktadır. Esere genellikle şu tür kelimelerin alındığı söylenebilir:

a. Kur'an'da Geçen Kelimeler

Müellifin, " الشيطان، الشجر، العبادة، الفحشاء، الفرج، القدرة، كلاً " gibi birtakım kelimeleri Kur'an'da geçtikleri için eserine aldığı söylenebilir.

b. İslâmî İlimlere Dair Kavramlar

Ebu'l-Bekâ, " الوكيل، الاستحسان، الاستثناء، المرسل، التناسخ، المفسر، المجل، " gibi başta Arap dili, hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm olmak üzere çeşitli ilimlere dair pek çok kavramı eserinde açıklamaktadır.

c. Arap Örfünde Farklı Kullanımı Olan Tabirler

"الاستدلال، الباب، الحلو، الختن" gibi bazı kelimelerin Arap örfünde lugat anlamından farklı anlamlarda kullanıldığı için esere alındığı söylenebilir. Nitekim "الختن" kelimesi, *el-Külliyât*'ta şu şekilde açıklanmaktadır: "Lugatte kız tarafından olan her erkeğe (babası, kardeşi gibi) "الختن" denilmektedir. Arap örfünde ise bu kelime, damat için de kullanılmaktadır."⁹⁷ Müellif muhtemelen Arap örfündeki farklı kullanımından dolayı bu

⁹⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 399.

⁹⁷ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 656.

kelimeyi eserine almıştır.

d. Garîb Kelimeler

Eserde, anlaşılması zor, açıklama gerektiren "البتول، التبر، الجب" gibi garîb kelimelere sık sık yer verilmektedir.

e. Eserdeki Kelimelerin Mürâdifi ya da Zıddı Olan Sözcükler

Eserde bazı kelimelerin ayrı bir sözlük maddesi olarak ele alınmadığı; mürâdifi ya da zıddı olan bir kelimenin açıklandığı bölümde ele alındığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, bazı kelimelerin hem eserin alfabetik sistemi içinde bulunmaları gereken yerde, hem de mürâdiflerinin ya da zıtlarının açıklandığı bölümde yer aldığı görülür. Nitekim Ebu'l-Bekâ eserde "الإتيان" mastarını ele alırken, bu kelimenin mürâdifi olan "المجيء"; zıddı olan "الذهاب" ve "المرور" mastarlarını ve bunlara dair açıklamaları da zikretmektedir.⁹⁸ "المجيء" sadece "الإتيان" mastarının açıklandığı bölümde ele alınırken, "الذهاب" ve "المرور" mastarları ise eserde ayrı bir sözlük maddesi olarak da bulunmaktadır.

Yine müellif "السبيل" kelimesini ele aldığı bölümde, bu kelimelerin mürâdifleri olan "الطريق", "الصراط", "السلوك" ve "المهجة" kelimelerini de izâh etmektedir.⁹⁹

2. el-Külliyyât'ta Yer Alan Başlıca Konular

el-Külliyyât, kelimelerin lugat, örf ve ıstılah anlamlarını açıklayan Arapça bir sözlük olmanın ötesinde, başta Arap dili bilimleri olmak üzere fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir, tefsir usûlü, hadis, hadis usûlü ve kelâma dair kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. Müellifin yaşadığı dönemde Osmanlı medreselerinde genellikle bu ilimler okutulmakta idi. Ebu'l-Bekâ'nın bu çalışması döneminin ilmî ihtiyaçlarını karşılayacak niteliktedir. Zira Türkiye'nin çeşitli illerindeki yazma eserler kütüphanelerinde *el-Külliyyât*'ın pek çok nüshasının bulunması, eserin ilmî çevrelerce gördüğü rağbetin göstergesi

⁹⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 512-513.

olmalıdır.¹⁰⁰

Ebu'l-Bekâ'nın *el-Külliyât*'ta ele aldığı başlıca konuları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Arap Diline Dair Konular

Ebu'l-Bekâ, eserinde kelimeleri etimolojik ve semantik açıdan incelemiş, eş ve zıt anlamlılarına değinmiştir. Birçok manâ ifade eden kelimelerin anlamları arasında tercihler yapan müellifin, bunlardan en meşhur olanları seçtiği düşünülmektedir.¹⁰¹ Belâgat'ın çeşitli konularını ve bunların alt konularını ise, belirli bir plan olmaksızın kitabın tertip sistemi içerisinde işlemiştir. Arap dili ilimlerinin temel uygulama ve referans kaynağı Kur'an'dır. Bunun için yüze yakın bedî' sanatlarının büyük ekseriyetine Kur'an'dan misaller vermiştir.¹⁰²

Diğer taraftan *el-Külliyât*'ta eserin tertip sistemi içerisinde yeri geldikçe kısaca değinilen gramer kaidelerinin yanı sıra alem, atf, cem', cümle, hâl, harf, hazf, mastar, müennes, müteaddi vb. konuların tafsilatlı olarak işlendiği görülmektedir.

Ayrıca, kelimelerin okunuş, anlam ve yazılışı ile ilgili küllî kaidelerin yanı sıra, eserde gramere yönelik küllî kaidelere de yer verilmiştir. "Müteferrikât" faslında ağırlıklı olarak Arap dili kaidelerinin yer aldığı 115 civarında külli kaide ard arda sıralanmıştır.¹⁰³ Seksen sayfa civarında yer tutan eserin son faslında ise, çoğu Arap diliyle ilgili pek çok kural ve açıklamaya yer verilmiştir.¹⁰⁴ Eserin çeşitli yerlerindeki gramer kaideleri de göz önüne alındığında sarf, nahiv ve belâgat ilimlerine yönelik bir kitap oluşturabilecek malzemenin *el-Külliyât*'ta mevcut olduğu söylenebilir. Bu nedenle eserin, Arap dili açısından da incelenmesinin faydalı olacağı kanaatindiyiz.

Ele aldığı konu hakkında verdiği derli toplu ve tafsilatlı bilgilerle diğer lugatlardan ayrılan *el-Külliyât*, Arap diline dair ihtivâ ettiği zengin materyalle adeta bir

¹⁰⁰ Çiçek, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri*, s. 299

¹⁰¹ Çiçek, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰² Çiçek, *a.g.e.*, s. 302

¹⁰³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, ss. 994-1002.

¹⁰⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, ss. 1002-1083.

gramer ansiklopedisini andırmaktadır.¹⁰⁵

b. Tefsir

Ebu'l-Bekâ'nın, tefsir ve Kur'an ilimlerine özel bir ilgi gösterdiği dikkat çekmektedir. Nitekim müellif, Kur'an'da geçen bazı kelimelerin yazılış, okunuş ve manasına yönelik küllî kaideler formüle etmeye çalışmaktadır.¹⁰⁶ Bunun yanı sıra her bölümün sonunda Kur'an'daki garîb kelimeler listesine yer verilmesi, Ebu'l-Bekâ'nın Kur'an'a verdiği önemin bir tezâhürü olarak görülebilir.¹⁰⁷

el-Külliyât'ta tefsire dair bilgiler, ya ayetlerde geçen kelimelere yönelik açıklamalarda, ya da zikredilen ayetlerin izâhlarında yer almaktadır. Ayette geçen kelimelerin tefsiri yapılırken anlama yönelik tefsir vecihleri de izâh edilmektedir. Genellikle cumhurun kabulüne mazhar olan vecihleri tercih eden müellifin tefsir ettiği ayetler arasında sistematik bir sıra söz konusu değildir. Ebu'l Bekâ'nın tefsire dair kullandığı ibareler vecîz ve tatminkârdır.¹⁰⁸

Öte yandan Kur'an ilimlerinden birçok dalı ele alan Ebu'l-Bekâ; konulara, duyulan ihtiyaç nisbetinde yer vermiştir. Ehemmiyetine binaen vücûh ve nezâir konusunun birçok mevzusunu zikreden müellif, ilgili kelimelerin bazen bütün vücûhunu bazen de birkaç vechini ortaya koymuştur.

Yine müellif Kur'an ilimlerine verdiği öneme binâen, eserinde Kur'an edatlarının tamamını kaydetmiştir. Bu edatların hemen hemen tüm mana vecihlerini serdeden müellif, edatlar hakkında vaki olan ihtilaflara yer vermemiştir.

Ebu'l-Bekâ'nın, Kur'an'daki hitap çeşitleri, emsâl, garîp, hazf, takdim, tehir, i'rab vb. konuları ele alırken yeni bir şey getirmediği ve daha önce yazılanları nakletmekle yetindiği dikkat çekmektedir.¹⁰⁹ Nitekim Ebu'l-Bekâ'nın yapmış olduğu

¹⁰⁵ Çiçek, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁶ M. Halil Çiçek, küllî kaideler açısından Ebu'l-Bekâ'nın bazen tekellüfe saptandığını dile getirir. Müellifin Kur'an'la ilgili küllî kaideleri karşısında ihtiyatlı davranmak ve bazı kriterler dahilinde tahkik etmek gerektiğini düşünen Çiçek, küllileştirilecek durumu olmayan pek çok kelimedede bu işlemin yapıldığını söylemektedir. bkz. Çiçek, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁰⁷ Çiçek *a.g.e.*, s. 302.

¹⁰⁸ Çiçek, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁰⁹ Çiçek, *a.g.e.*, s. 301 vd.

tefsire dair açıklamaların çoğu derlemedir. Ancak derleme yapılırken hangi müellif ve eserinden yararlanıldığı nadiren belirtilmektedir.¹¹⁰ Eserde, çoğunlukla Zemâhşeri ve Kâdı Beyzâvî tefsirlerinden, yer yer de Fahreddin er-Râzî'den nakiller yer aldığı görülür.¹¹¹

Diğer taraftan *el-Külliyât*'ta dirâyet tefsiri ağırlıklı olmakla beraber, zaman zaman rivâyet tefsirine de yer verilmiştir. Dirâyet tefsiri yapılırken, yer yer Kadı Beyzâvî gibi müfessirlere itiraz edildiği ve yanıldıkları noktaların dile getirildiği görülür.¹¹²

Bütün bunların yanı sıra, eserde ayetler tefsir edilirken veya bir konuda ayetle istişhâd yapılırken, ayetin i'rab vecihleri, belâğat konuları ve Kur'an'la ilgili nükteler, bilinmeyen yorumlar ve nadir cevaplar da ele alınmaktadır. Ayetlerin fikhî istinbatlarında değişik icthadlara ve izahlara da yer verilir. Ayrıca bir konu ele alınırken, o konuyla ilgili tüm ayetler ortaya konulur ve konunun bütünlüğü bozulmadan ayetlerin anafikri etrafında yorumlar yapılır.¹¹³

c. Kelâm

el-Külliyât kelâmî ve felsefî konular açısından da zengin bir kaynaktır. Eserdeki kelâmî konular detaylı bir biçimde, konuyla ilgili görüşler ve deliller bağlamında ele alınıp açıklanmaktadır. Ayet ve hadislerden deliller getirilerek ehl-i sünnete aykırı olan görüşler bir bir devre dışı bırakılmaya çalışılır. Ebu'l-Bekâ, karşıt görüştekilerin kimliğini açıklamadan "Bazıları şöyle dediler:" şeklinde genel ifadeler kullandığı gibi, bazen de karşıt görüşleri savunanların hangi itikâdî düşüncede olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴

el-Külliyât'ta ihtilafli bir konuyla ilgili tüm görüşler, kelâma dair eserlerde işlenebilecek titizlikte ele alınır. Nitekim eserde imân kavramı açıklanırken, imânın lugat, örf ve ıstılah anlamları, hangi kelimedenden türediği gibi bilgilere yer verildikten

¹¹⁰ Çiçek, *a.g.e.*, s. 101.

¹¹¹ Çiçek, *a.g.e.*, s. 63.

¹¹² Çiçek, *a.g.e.*, s. 301

¹¹³ Çiçek, *a.y.*

¹¹⁴ Misâl için bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât.*, s. 75.

sonra, imân-tasdik ilişkisi, dil ile ikrar etmenin gerekip gerekmediği, amelin imânın cüzü olup olmayacağı, imânın ziyade ve noksanlığı üzerindeki tartışmalar tafsilatıyla ortaya konulmuştur.¹¹⁵ Ayrıca her grubun delil gösterdiği ayet ve hadisler açıklanmaktadır. Ancak bazı konuların niteliği gereği, ayet ve hadisten delil göstermeden felsefî açıdan da konuya yaklaşıldığı olmaktadır. “Cevher” kavramının ele alınışı, bunun en belirgin örneklerindedir.¹¹⁶

İman-İslâm, kaza-kader, cevher-araz, hüsün-kubûh, ruh, vücut, kesb, sıfat, ilim, ru’yet, şirk gibi kelâm ilminin tartışmalı mevzuları, Ebu’l-Bekâ’nın üzerinde en çok durduğu konulardandır.

d. Fıkıh

el-Külliyyât’taki fikhî mevzuların Arap dili, tefsir ve kelâma nisbetle az oluşu dikkat çekici mahiyettedir. *Tuhfetü’ş-şâhân* isimli ilmihâl eseri de bulunan ve dört mezhebin görüşlerini aktaracak düzeyde İslâm hukuku konularına hâkim olan müellifin, *el-Külliyyât*’ta birçok fıkıh konusuna yer vermemesi eser için bir eksiklik olarak görülebilir.¹¹⁷

Tertibi gereği eserin çeşitli sayfalarına dağılmış fıkıh meselelerini, konuyla ilgili ihtilaflar çerçevesinde tafsilatlı olarak ele alan müellif, mezheplerin görüş ve delillerini ortaya koymakta ve Hanefî mezhebi çerçevesinde yorumlar yapmaktadır. Fikhî konularla ilgili delil olarak sunulan ayet ve hadislere yönelik açıklamalar da yapan müellif, tercih ettiği görüşü gerekçeleriyle izah etmektedir.

Muhsanlık şartları,¹¹⁸ velinin izni olmadan yapılan evlilik,¹¹⁹ hayzın müddeti,¹²⁰ besmelesiz kurban kesimi¹²¹ ve boşanma müddetinde hayzın mı, temizliğin mi esas alınacağı¹²² gibi meseleler müellifin eserine aldığı ihtilaflı konulardandır.

¹¹⁵ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.* s. 212 vd.

¹¹⁶ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 346 vd.

¹¹⁷ Çiçek, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁸ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹⁹ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 223

¹²⁰ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 399

¹²¹ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 458 vd.

¹²² Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 730.

e. Hadis

el-Külliyât'ta değişik vesilelerle pek çok hadise yer veren Ebu'l-Bekâ, bunun yanı sıra hadis usûlü kavramlarına da değinmektedir. Ayrıca eserde, zü'n-nûreyn ve zü'l-cenâheyn gibi sahâbî lakaplarının izâhına da rastlamak mümkündür.

Diğer ilimlere dair kavramlar, *el-Külliyât*'ın çeşitli yerlerinde dağınık bir biçimde ele alınırken, eserde yer alan hadis usûlü kavramlarının üçte ikisinin bir başlıkta toplanması dikkat çekicidir. Hadis ilmiyle ilgili ellidokuz kavramdan kırkikisi, (الحديث) hadis kelimesinin izah edildiği fasılda verilmektedir.¹²³

Ebu'l-Bekâ, hadise dair kavramları detaylı bir şekilde ele almamakta ve kısa açıklamalarla yetinmektedir. Birtakım kelâmî ve fikhî tartışmalar tüm tafsilatıyla irdelenmesine rağmen, eserde hadis ilmiyle ilgili tartışmalar yer almamaktadır.

Hadis ilmi ile ilgili kavramlar listesi Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2
el-Külliyât'ta Yer Alan Hadis İlmi İle İlgili Kavramlar

SIRA NO:	KAVRAMIN ADI:	BULUNDUĞU FASIL	SAYFA NO:
1	İrsâlü'l-hadîs (إرسال الحديث)	Elif ve Râ Faslı	77
2	İ'tibâr (الإعتبار)	Elif ve Ayn Faslı	147
3	Enbeenâ (أنبياءنا)	Elif ve Nûn Faslı	200
4	Tevakkuf (التوقف)	Te (ت)Faslı	304
5	Tevâtür (التواتر)	Te Faslı	309
6	Lafzen Tevâtür (التواتر اللفظي)	Te Faslı	309
7	Mânen Tevâtür (التواتر المعنوي)	Te Faslı	309
8	Tedlîs (التدليس)	Te Faslı	314
9	Hadis (الحديث)	Hâ (ح) Faslı	370
10	Haber (الخبر)	Hâ Faslı	370
11	Eser (الأثر)	Hâ Faslı	370
12	Rivâyetü'l-Hadis İlmi (علم الحديث رواية)	Hâ Faslı	370
13	Dirâyetü'l-Hadis İlmi (علم الحديث دراية)	Hâ Faslı	370
14	Müsned (المسند)	Hâ Faslı	370
15	Muttasıl (المتصل)	Hâ Faslı	370
16	Mevsul (الموصول)	Hâ Faslı	370
17	Mevkuf (الموقوف)	Hâ Faslı	371
18	Merfu' (المرفوع)	Hâ Faslı	371
19	Mürsel (المرسل)	Hâ Faslı	371
20	Sahîh (الصحيح)	Hâ Faslı	371

¹²³ bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 370-374.

21	Hasen (حسن)	Hâ Faslı	371
22	Hasen Sahih (حسن صحيح)	Hâ Faslı	371
23	Maktu‘ (المقطوع)	Hâ Faslı	371
24	Munkatı‘ (المنقطع)	Hâ Faslı	371
25	Şâz (الشاذ)	Hâ Faslı	371
26	Garîb (الغريب)	Hâ Faslı	371
27	Zayıf (الضعيف)	Hâ Faslı	371
28	Mütevâtir (المؤاتر)	Hâ Faslı	371, 414
29	Âhâd (الأحاد)	Hâ Faslı	371
30	Muhkem (المحكم)	Hâ Faslı	371
31	Müteşâbih (المتشابه)	Hâ Faslı	371
32	Kavî (القوي)	Hâ Faslı	371
33	Nâsîh (الناسخ)	Hâ Faslı	371
34	Mensûh (المنسوخ)	Hâ Faslı	371
35	Âmm (العام)	Hâ Faslı	371
36	Hâss (الخاص)	Hâ Faslı	371
37	Merdûd (المردود)	Hâ Faslı	371
38	Müfterâ (المفترى)	Hâ Faslı	371
39	Muzdarıb (المضطرب)	Hâ Faslı	371
40	Müstefiz (المستفيض)	Hâ ve Fe (ف) Faslı	371, 691
41	Meşhur Hadis (الحديث المشهور)	Hâ Faslı	371
42	Mevzu‘ Hadis (الحديث الموضوع)	Hâ Faslı	371
43	Hadis Uydurma Sebepleri	Hâ Faslı	371-372
44	Mânen Rivayetin Şartları	Hâ Faslı	372
45	Rivâyet Lafızları	Hâ Faslı	372-373
46	Tahammül ve Edâ Yolları	Hâ Faslı	372-373
47	Rivâyetini İnkâr Etme	Hâ Faslı	373
48	Körün Rivâyeti	Hâ Faslı	373
49	Hükmen Merfu‘	Hâ Faslı	373
50	Cezm Sigası İle Rivayet	Hâ Faslı	374
51	Haber-i Vâhid (خير الواحد)	Hâ Faslı	414
52	Haber-i Vâhidin Kabul Şartları	Hâ Faslı	416
53	Haber-i Vâhidin Hükümü	Hâ Faslı	416-417
54	Semâ‘ (السماع)	Sîn Faslı	497
55	Sünnet (السنة)	Sîn Faslı	497
56	Sahâbî (الصحابي)	Sâd Faslı	558
57	Tâbi‘ (التابع)	Sâd Faslı	558
58	Zabt (الضبط)	Dâd (ض) Faslı	579
59	Hadis-i Kudsi (الحديث القدسي)	Kâf (ق) Faslı	722

Müellifin “âmm (العام), hâss (الخاص), âhâd (الأحاد), muhkem (المحكم), müteşâbih (المتشابه)” gibi bazı kavramları bilinen terim anlamları yerine lugat anlamına yakın bir manada izâh etmesi dikkat çekicidir. Ebu’l-Bekâ’nın dil bilimci kişiliğinin bu tür izâhlarda etkili olması muhtemeldir.

C. KAYNAKLARI

Ebu’l-Bekâ eserinin mukaddimesinde, kendi devrinden önceki âlimlerin

eserlerinde bulduğu bilgileri bu kitapta topladığını ifade etmekle birlikte, bu eserlerin adını belirtmemektedir.¹²⁴ Ancak kitabında ele aldığı kelime ve konularla ilgili açıklamalarında, faydalandığı kaynaklara da zaman zaman işaret etmektedir. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî'nin yapmış oldukları *el-Külliyât* neşrinde yer alan kitap fihristinden, Ebu'l-Bekânın çeşitli ilimlere dair 200 civarında eserden faydalandığı anlaşılmaktadır.¹²⁵

Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh*'i, Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*'u, Rağıb el-İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve *Esâsu'l-belağ'a*'sı, İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 626/1229) *en-Nihâye*'si, Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'u, Sadru's-Şeriâ'nın (ö. 747/1346) *Ta'dîlu'l-ulûm*'u, Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *Kitabu'l-mevâkıf*'i, Taftazânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh*'i, Firuzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhî*'i, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Envâru't-tenzîl*'i ve *el-İtkân*'ı, *el-Külliyât*'ta ismi en çok geçen eserlerdendir.

¹²⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 17.

¹²⁵ bkz. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî, "Kitap Fihristi", *el-Külliyât*'ın içinde, ss. 1219-1226.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERLE İSTİŞHÂD ve el-KÜLLİYYÂT

Birinci bölümde belirtildiği gibi *el-Külliyât*, kelimelerin anlamını veren bir sözlük olmanın ötesinde, çeşitli ilimlere dair kavramları ve bu kavramlar etrafındaki tartışmaları da detaylı bir şekilde inceleyen ansiklopedik bir lugattır. Bunun yanı sıra eserde çok sayıda hadis yer almakta ve bu hadislerin büyük bir kısmının istişhâd amacıyla nakledildiği görülmektedir. Bu sebeple ikinci bölümde, istişhâd meselesi ele alınacak ve *el-Külliyât*'taki hadisler bu açıdan değerlendirilecektir.

I. İSTİŞHÂD MESELESİ

İlk devir Arap lugatı çalışmalarından günümüze kadar gelen pek çok lugatta hadislere istişhâd maksadıyla yer verildiği görülür. Ancak sonraki dönemlerde Arap dili çalışmalarında hadislerle istişhâd konusuna dair birtakım fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. İstişhâd meselesinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi, Arap toplumunun niçin istişhâda gereksinim duyduğunu bilmekle mümkündür. Bu nedenle hadislerle istişhâd konusundaki tartışmalardan önce, istişhâd kavramının ne olduğuna, ne zaman ve hangi sebeplerle ortaya çıktığına bir göz atmak ve hadislerin istişhâda konu olan metinler arasındaki konumuna değinmek yerinde olacaktır.

A. İSTİŞHÂD KAVRAMI

1. Sözlük ve Terim Anlamı

el-İstişhâd (الاستشهاد) kelimesi, şehide (شهد) fiilinin istif'âl kalıbından mastarıdır. Şehide (شهد) fiili sözlükte hazır olmak, mevcut olmak, şahit olmak, şahit göstermek, şahit getirmek, kesin haber vermek ve bildirmek manalarına gelir.

İstişhâd ise, harfi cersiz kullanıldığında “bir kimsenin şahitliğini istemek”, bâ (ب) harfi cerriyile kullanıldığında “şahitlik hususunda birinin yardımını istemek”

anlamına gelir.¹²⁶

Terim olarak istiṣhâd, “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek” anlamında kullanılır. Bunun için getirilen örneğe şâhid (çoğulu: şevâhid) denir. Bazı kaynaklarda istiṣhâd anlamında ihticâc ve istidlâl terimleri de kullanılmıştır.¹²⁷

2. Ortaya Çıkışı

Arap dilinde ilk istiṣhâd, sahâbe devrinde Kur’an’daki bazı garîb kelimelere açıklama getirme amacıyla başlamıştır.¹²⁸ I. hicrî asrın sonlarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan tefsir, hadis, sarf, nahiv, lugat, fıkıh, kelâm ve belâgat gibi çeşitli ilimler, kuruluşları döneminde ortaya koydukları hükümleri başta Kur’an, hadis ve şiir olmak üzere müteaddid delillere dayandırmışlardır. Böylece, sahâbe asrında başlatılan istiṣhâd uygulaması gelişerek devam etmiştir.¹²⁹

Diğer taraftan, fetihler sonucunda Araplar’ın Arap olmayan unsurlarla karışarak dillerinin bozulması tehlikesiyle karşı karşıya gelmesi de, Arap dili çalışmalarında istiṣhâd ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.¹³⁰

3. İstiṣhâda Konu Olan Metinler

İstiṣhâda konu olan metinler Kur’an, hadis ve şiir ile nesirden müteşekkil Arap kelâmıdır.

a. Kur’ân-ı Kerîm

İstiṣhâdda ilk akla gelen ve istiṣhâda en lâyük olan şüphesiz Kur’ân-ı Kerîm’dir. Çünkü Kur’an, henüz gramer kaidelerinin tespitine başlanmadan önce Arapların yadırgamadıkları, aksine dost-düşmanın hayranlık duyduğu bir üslûp ve tarzda edebiyat dünyasına meydan okuyarak gelmiş; Arapçadaki dil ile ilgili

¹²⁶ İbn Manzur, *Lisânu’l-arab*, II, 374-375, Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, s. 372, Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, VIII, 252, 253.

¹²⁷ Durmuş, İsmail, “İstiṣhâd”, *DİA*, XXIII, 396.

¹²⁸ Özbalıkcı, Mehmet Reşit, “Arap Dilinde İlk İstiṣhâd”, *DEÜİFD*, sy. 5, İzmir 1989, s. 369.

¹²⁹ Özbalıkcı, a.g.m., sy. 5, s. 378

¹³⁰ Durmuş, a.g.md. XXIII, 396

kullanımları muhafaza ederek, güvenilir bir şekilde günümüze ulaştırmıştır.¹³¹

Kur'an mütevatir lafızlardan müteşekkildir.¹³² Bunun için o, kıraatleriyle hatta kıraatlerin edasındaki muhtelif tariklerle Arap dili için benzersiz bir delil niteliği taşımaktadır.¹³³ Nitekim Kur'an, en fasîh ve en beliğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, âhâd ve şâz kıraatleriyle istişhâd edilmiştir.¹³⁴ Bu konuda dil bilimciler arasında fikir birliği vardır.¹³⁵

b. Hadis

Dil bilimciler, lafzen mütevatir hadislerin Arap dili çalışmalarında Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olduğunda hemfikirdirler. Lafzen mütevâtir dışındaki hadislerle istişhâd konusunda ise, farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu mesele, çalışmanın ileriki safhalarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

c. Arap Kelâmı

Arap kelâmı şiir ve nesir olmak üzere ikiye ayrılır. Dil ve üslup açısından aynı seviyedeki bir şiir ile nesir arasında fark olmamasına rağmen, teamül olarak şiir nesire üstün tutulmaktadır.¹³⁶ Âlimler nesirin çok olduğu, ancak iyi nesirin az olduğu; buna mukabil şiirin az olmasına rağmen muhafaza edilen iyi şiirin çok olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Şiirin sadece onda biri kaybolmuşken, nesrin sadece onda biri muhafaza edilebilmiştir.¹³⁷

ca. Şiir

Anonim eserler bir tarafa bırakılırsa, Arap edebiyatının bugün elde bulunan en eski eserleri, miladî V. yüzyıla kadar uzanan şiirlerdir. İslâmiyetten önceki devirlerde

¹³¹ Özbalıkçı, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 65.

¹³² Suyutî, *İktirâh*, s. 20.

¹³³ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 66

¹³⁴ İbn Cinni, *el-Muhteseb: ft tebyini vücuhi şevazi'l-kıraa ve'l-izahi anha*, el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Kahire -1994, I, 32-33, Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 4.

¹³⁵ Suyutî, *a.y.*

¹³⁶ İbn Reşik, *el-Umde*, (nşr. Muhammed Karkazan), Dâru'l-Mâ'rife, I-II, Beyrut 1988, I, 73.

¹³⁷ İbn Reşik, *a.g.e.*, s. I, 74 vd.

şiiire verilen önem, onun kısmen de olsa hâfızalarda yaşatılıp korunmasını sağlamıştır.¹³⁸

Şiirin İslam'dan önceki Arapların hayatındaki yeri öylesine büyüktür ki, şiir sanatından soyutlanarak ele alınırsa bu cemiyet, kaba, haşin ve basit bir topluluk halini almakta ve hemen hemen bütün cazibesini kaybetmektedir.¹³⁹

İslam öncesi Arap toplumunda, şairin tabiatüstü bir gücü bulunduğu, bir cin vasıtasıyla bu dünyanın ötesinde sihirli bir âleme bağlandığına inanılıyordu.¹⁴⁰ Şair, kabilelerin övünç dolu menkıbelerini anlatır, düşman kabilelerinin hicivlerine karşılık verir, savaşta kabilesinin beceri ve meziyetlerini hatırlatır, cesaret verici manzumeler icra ederdi. Barışta da kabilesinin nasıl davranılması konusunda kılavuzluk yapardı.¹⁴¹ Bunun için şairlere Arap toplumunda kudsîyet derecesinde büyük değer verilir, siyasî müzâkerelerde her zaman yer verilirdi. Şair, kabile ve kabileler birliğinin sözcüsü olarak kendisine şekil veren muhitin temsilcisiydi.¹⁴²

Cahiliyye toplumunda büyük şairler yetiştirmiş olmak, kabileler için gurur ve şeref; buna karşılık şairlerden mahrum kalmak sadece bahtsızlık değil, aynı zamanda utanç ve ayıplanma vesilesi idi.¹⁴³ Kabileler arası mücadelede, hasım kabile şairinin açtığı yaranın ancak ona aynı tarzda karşılık vermekle iyileşebileceği konusundaki inanış o derece kuvvetli idi ki, şairi olmayan kabileler arasında ortaklaşa şiir nazmetme zaruretini duyanlar bile vardı.¹⁴⁴

Bunun yanı sıra şiir, Araplar'ın bütün bilgilerini derleyen, içine alan, şan ve şereflerini koruyan, geçmişteki büyük başarılarını, hatıralarını unutulmaktan kurtarıp yaşatan ana kaynaklarıdır.¹⁴⁵ Nitekim İbn Haldun bu hususla ilgili olarak “Şiir Arap'ın divanıdır.” demektedir.¹⁴⁶

Şiirin önemli bir yer tuttuğu Arap edebiyatında şairler; istişhâd açısından

¹³⁸ Nihat M. Çetin, “Arap”, *DİA*, III, 286.

¹³⁹ Nihat M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İÜEFY, İstanbul 1973, s. 1.

¹⁴⁰ Çetin, a.g.md., III, 286; a. mlf, a.g.e., s. 12 vd.

¹⁴¹ Ahmed İskenderî ve diğerleri, *el-Mufassal*, Daru İhyai'l-Ulûm, Beyrut 1994.

¹⁴² Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 10

¹⁴³ Çetin, a.g.e., s. 11

¹⁴⁴ Çetin, a.y.

¹⁴⁵ Çetin, a.g.md., III, 286.

¹⁴⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kâhire ts., s. 580.

câhiliye dönemi şairleri, muhadram şairler, İslâm'ın ilk döneminde yetişen şairler (mütekaddimûn) ve yeni dönem şairleri (müvelledûn, muhdesûn) olmak üzere dört gruba ayrılır. Edebî ilimlerden lugat, sarf ve nahivde ilk üç gruba dahil olan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilir ve en son 150/767 yılına kadar devam eden bu devirlere "ihticâc (istişhâd) asrı" denir. Bununla birlikte müvelledûn (yeni dönem şairleri) içerisinde güvenilir ve sağlam bir üslûba sahip olanların, bilhassa dil âlimlerinin, sözleriyle istişhâdı câiz görenler de olmuştur. Belâgat ilimleri olan meâni, beyân ve bedî'de ilk üç tabakaya ait şairlerin şiirlerinin yanı sıra müvelledûnun, hatta Arap olmayan şairlerin şiirleriyle de istişhâd câiz görülmüştür.¹⁴⁷

cb. Nesir

Arap kelâmı tabir edilen nesirden, fasîh olanlar ve Arapça'ya ait olduğuna güvenilenler ile istişhâd edilir.¹⁴⁸ Ancak dil bilimciler istişhâdı daha çok şiire hasretmişlerdir.

Sözleriyle istişhâd edilen Araplar, dil bilimciler tarafından kullandıkları dil itibariyle mensup oldukları kabileler bakımından tasnife tutulmuş ve kabîlelerin komşu milletlerle olan münasebetlerine göre istişhâddaki yerleri tespit edilmiştir. Arap Yarımadası'nın merkezine düşen kabilelerin sözleri istişhâd için kabul edildiği halde, yabancı milletlere komşu olan kabilelerin sözleri kabul edilmemektedir.¹⁴⁹

el-Elfâz ve'l-Hurûf isimli kitabının ilk bölümünde Ebu Nasr el-Farâbî sözleriyle istişhâd edilebilecek kabileleri şöyle tasnif etmektedir. Kureyş kabilesi hicvin en güzelini yapan, lafızların en fasihini ve dilin en kolayını kullanan kabile olduğu için istişhâdda birinci sırada yer almaktadır. Arap dili kaidelerinin ekseriyetinin alındığı, çok kullanılmayan kelimelerin i'râb ve tasrîfinde sözlerine uyulan diğer Arap kabileleri Kays, Temîm ve Esed'tir. Bunları Huzeyl kabilesi ile Kinâne ve Tayy kabilelerinin bazı kolları takip eder. Bunların dışındaki kabilelerin sözleri ile istişhâd edilmez.¹⁵⁰

Öte yandan sözleriyle istişhâd edilenler, kendi durumları açısından ele

¹⁴⁷ Bağdadî, *Hizâne*, I, 3-4. Durmuş, a.g.md. XXIII, 396.

¹⁴⁸ Suyûtî, *İktirâh*, s. 27.

¹⁴⁹ Özbalıkcı, a.g.e., s. 57.

¹⁵⁰ Suyûtî, a.g.e., s. 27 vd.

alındığında, onlar için bir zaman sınırlaması söz konusu olmaktadır. Ancak onların yaşadıkları çevre açısından bu sınırlamanın da dışına çıkıldığı görülür. Dilleri yabancı tesirlerle bozulmamış bedevîlerin sözleri, istişhâd açısından en üstün sözlerdir. Bunlardan sonra, yerleşik Araplar'ın fasîh konuşanları gelmektedir.¹⁵¹ Nitekim İbn Cinni de, şehirlilerin sözlerinin istişhâdda kullanılmamasını dillerinin bozulmasına bağlamaktadır.¹⁵²

Kısaca ifade etmek gerekirse, Arapların şiir dışındaki sözleri de birtakım şartlara bağlı olarak istişhâd amacıyla kullanılmakla beraber, bu sözler şiirle mukayese edilemeyecek kadar azdır. Arap kelâmı bir tarafa, Kur'an ayetlerini bile geri planda bırakıp şiirle istişhâd eden nahiv bilginleri mevcuttur. Nitekim Sibeveyh *el-Kitâb*'da sadece 373 ayet ile istişhâdda bulunurken, istişhâd maksadıyla eserde yer alan şiir sayısı 1050'ye ulaşmaktadır.¹⁵³

B. HADİSLERLE İSTİŞHÂD KONUSUNDAKİ TARTIŞMALAR

Dil bilimcilerin, Arap dili çalışmalarında lafzen mütevâtir hadisleri, Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olarak kabul ettikleri daha önce ifade edilmişti. Diğer hadislerle istişhâd konusunda ise, farklı görüşler ileri sürülmüştür. Lugatlarda hadislerle çokca istişhâd edilmesine rağmen, özellikle ilk dönem nahiv eserlerinde hadise gereken ehemmiyetin verilmeyişi, tartışmaların nahiv eksenli olmasına yol açmıştır.

Hadislerle istişhâd konusunda görüş farklılıkları, hicrî yedinci yüzyıldan itibaren dile getirilmeye başlanmıştır. Hadislerle istişhâd edilemeyeceğini ilk öne süren Ebu'l-Hasen İbnu'd-Dâi (ö. 680/1281)'dir.¹⁵⁴

Bu konudaki tartışmalara katılanları; hadislerle istişhâdı kabul etmeyenler, hadislerle istişhâdı koşulsuz kabul edenler ve hadislerle istişhâd için bazı koşullar öne sürenler şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür.

¹⁵¹ Özbeklikçi, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁵² Suyutî, *İktirâh*, s. 35.

¹⁵³ Özbeklikçi, *a.g.e.*, s.59.

¹⁵⁴ Özbeklikçi, *a.g.e.*, s. 205. Özbeklikçi, bu kişiden çalışmasının çeşitli yerlerinde "İbnu'z-Zâic" ve iki yerde de (s. 206, 17. dipnot ve s. 245) İbnu's-Sâiğ diye bahsetmektedir. Söz konusu kişinin ismi kaynaklarda "أبو الحسن ابن الضائع" olarak yazılmaktadır. bkz. Bağdâdî, *a.g.e.* I, 4.

1. Hadislerle İstişhâdı Kabul Etmeyenler

Hadislerle istişhâda en çok karşı çıkanların başında Ebu'l-Hasen İbnü'd-Dâi' (ö. 680/1281) ve Ebu Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) gibi bazı nahivciler gelmektedir.

İbnu'd-Dâi', Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 339/950)'nin "*el-Cümel*" adlı nahiv kitabına yaptığı şerhte, görüşlerini şu şekilde ortaya koymaktadır: "Sibeveyh vb. dil bilginlerinin dile dair kaidelerin isbâtında hadislerle istişhâd etmeyip Kur'an'a ve Araplardan gelen sarîh nakle dayanmalarının sebebi, kanaatimce hadislerin manâ ile rivâyetine izin verilmesidir. Âlimlerin, hadislerin mânen rivâyetine izin veren açıklamaları olmasaydı, fasîh dilin isbâtı konusunda en uygun delil, Hz. Peygamberin sözleri olurdu. Çünkü o, Arapların en fasîhidir."¹⁵⁵ Nitekim Süfyan es-Sevrî (ö. 162/773)'nin "Şayet hadisi işittiğim gibi naklediyorum dersem, inanmayın! Naklettiğim ancak mânen rivâyetidir" sözü de bunu desteklemektedir.¹⁵⁶

Bu görüşte olanlara göre; çokca lahn (dil bilgisi / irab hataları) ihtivâ ettikleri için hadislerle istişhâd edilemez. Çünkü râvilerin çoğu aslen Arap değildi. Onlar Arapçayı ancak nahiv bilgileri ölçüsünde biliyorlardı. Konuşmalarında lahn yaptıklarının farkında bile değillerdi. Halbukî, Allah Resûlu Araplar'ın en fasîhiydi, dilin en güzel, en meşhur ve fesahât açısından en sağlam terkipleriyle konuşurdu.¹⁵⁷

Ebu Hayyân ise, İbn Mâlik'ten başka mütekaddimûndan ve müteahhîrûndan hiçbir nahivcinin hadislerle istişhâd etmediğini; çünkü hadislerdeki lafızların Hz. Muhammed'e aidiyeti hususunda kuşku duyulduğunu iddia etmektedir. Ona göre, mütekaddim dönem âlimlerinin zihinlerinde böyle bir kuşku olmasaydı, hadisleri istişhâdda kullanırlardı ve hadis lafızları, dil kaidelerinin isbâtında, Kur'an'la aynı seviyede olurdu.¹⁵⁸

Basralı nahivcilerden İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Amr b. el-Alâi (ö. 154/771), el-Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sibeveyh (ö. 180/796); Kufeli

¹⁵⁵ Suyutî, *İktirâh*, s. 26; Bağdâdî, *Hizâne*, I, 5.

¹⁵⁶ Suyutî, *a.g.e.*, s. 24-25; Bağdâdî, *a.y.*

¹⁵⁷ Suyutî, *a.g.e.*, s. 25; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 6.

¹⁵⁸ Suyutî, *a.g.e.*, s. 23 vd; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 5;

nahivcilerden el-Kisâi (ö. 189/805), Ali b. el-Mübârek el-Ahmer (ö. 194/810), el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Hişam b. Mu'aviye (ö. 209/824) hadislerle istişhâd etmediği belirtilen dil bilimcilerdir.¹⁵⁹

Kısaca belirtmek gerekirse hadislerle istişhâd edilemeyeceğini söyleyenler; hadislerin mânen rivâyet edilmesi, râvilerin çoğunun Arap olmamasının hadislerde lahna sebep olması ve ilk dönem bilginlerinin hadislerle istişhâd etmemesi gibi gerekçelerle hadislerle istişhâda karşı çıkmaktadırlar.

2. Hadislerle İstişhâdı Koşulsuz Kabul Edenler

Bu grupta yer alan dil bilimciler, hadislerle istişhâdı kabul etmeyenlerin iddialarına cevap vermek suretiyle görüşlerini ortaya koymaktadırlar.

Onların, mânen rivâyete yönelik eleştirilere cevapları şu şekildedir: “Hadislerin lafızlarında değişiklik olmadığına dair zann-ı gâlip vardır. Çünkü mânen rivâyet, belli şartlara bağlı bir ruhsattır. Bu konuda aslolan ise, işitildiği gibi nakledilmesidir. Hadis lafızlarının zabtında ve nakillerin araştırılmasında, son derece titiz ve tavizsiz hareket edilmiştir. Öte yandan mana ile nakle izin verenler, ancak yazılmamış hadisler için bu ruhsatı vermişlerdir. Mânen rivâyet, yazılmış olan hadisler için geçerli değildir. Hadislerin büyük bir kısmı ise, dilin bozulmasından önce, ilk devirlerde toplanıp kitap haline getirilmiştir. Tedvin edilen bu hadisler arasında mana ile nakledilenler bulunsa bile, bunu yapan râvilerin sözleri de dilde delil kabul edildiğinden, bu tür değişikliklerin hiçbir mahzuru yoktur. Çünkü yapılan şey, fasîh sözün bir başka fasîh sözle değişmesinden ibarettir.”¹⁶⁰

Ayrıca muhaddisler mânen rivâyet için, sarf, nahiv ve lugat ilimlerini bilme, lafızlar arasındaki mana farkına vâkıf olma gibi râviye yönelik; sıfat hadislerinden ve cevâmiu'l-keîm cinsinden olmama ya da lafızla ibadet olunan bir hadis olmama gibi rivâyet edilen hadise yönelik bir takım ön koşullar ortaya koymuşlardır.¹⁶¹ Subhi es-

¹⁵⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 5.

¹⁶⁰ Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 7.

¹⁶¹ bkz. er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fasıl*, Daru'l-fıkr, Beyrut 1404, s. 533-540; Kâdı İyaz, *el-İlma ila ma'rifeti usûli'r-rivâye*, Dâru't-türâs 1970, s. 174; Hatîb el-Bâğdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, el-

Sâlih bu konuda, “Mana ile rivâyeti, ancak, dili kendi tabiatı iktizâsı olup yaratılış itibariyle Arap olan sahâbe, tâbi‘in, büyük fakîh imamlar ve râviler yapabilir... İlk râviler, rivâyetlerin mutlaka lafzî ve nassa tamamen uygun olarak yapılması hususunda pek titiz davranıyorlardı; hatta (و) ve (ف) harflerinin yer değiştirmesine dahî müsâmaha etmiyorlardı.” demektedir.¹⁶²

Dil hatası olduğu söylenen hadisler ise, dil ve gramer açısından izah edilerek, bir takım şahitlerle hatalı olmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca bazı hadisler, yaygın olan gramer kâidelerine uygun olmayan lafızlarla gelmiş olsa dahi, bu durum, bütün hadislerle istişhâdı terk ettirecek bir durum değildir.¹⁶³

Diğer taraftan, hadislerde olduğu kadar şiirlerde de dil hataları ve tashif meydana gelmiştir.¹⁶⁴ Üstelik hadisler, senet bakımından nakledilen Arap şiirinden daha güvenilirdir. Hadislerin metin bakımından da tenkide tâbi tutularak cerh ve ta‘dil müessesesinin işletildiği kesinlikle ortadayken, bu hususların şiirde çok cılız kaldığı söylenebilir.¹⁶⁵

Hadis râvileri arasında Arap olmayanların bulunması, lahn yapılmasını gerektirmez. Sibeveyh gibi bazı ünlü dil bilginleri de Arap değildir.¹⁶⁶ Üstelik lahn, sadece Arap olmayan hadis râvilerinde görülmemektedir. Arap dilinde, Kisâi, Ferrâ, Hammâd er-Râviye ve Ebu Ubeyde gibi dile hâkimiyetiyle ün salmış kimselerin de bazen lahn yaptıkları vâkidir.¹⁶⁷

Bu görüşte olanlara göre; ilk dönem dil bilginlerinin hadislerle istişhâd etmemesinin sebebi, hadis kitaplarının yeterince yaygınlık kazanamaması ve söz konusu dil bilginlerinin hadis uzmanı olmayışlarıdır. Ayrıca eski dil bilimciler sadece nahivle ilgili eserlerinde hadislerle istişhâd etmemişler; yazmış oldukları lugat kitaplarında ise,

Mektebetü‘l-ilmîyye, Medine ts., s. 198-201; Tâhir el-Cezâiri, *Tevcihu‘n-nazar*, Mektebetü‘l-matbuâti‘l-islâmiyye, Halep 1995, II, 670-710.

¹⁶² Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul 1996, s. 276.

¹⁶³ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsât*, el-Mektebetü‘l-İslâmiyye, Dimaşk 1380/1960, s. 175 vd.

¹⁶⁴ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁶⁵ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s.220.

¹⁶⁶ şevkî Dayf, *el-Medârisu‘n-nahviyye*, Dâru‘l-Meârif, Kahire 1968, s. 57; Hammâdî, Muhammed Dârî, *el-Hadîs*, el-Lecnetü‘l-Vataniyye, Bağdat 1982, s. 409

¹⁶⁷ Önen, Eşref, *Hız. Peygamberin Arap Dili ile Münasebeti*, s. 203-204.

Arapça kelimelerin tesbiti hususunda hadis lafızlarından fazlaca yararlanmışlardır. el-Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luga'sı*, hadislerle istişhâdla doludur.¹⁶⁸

Öte yandan dil bilginleri, hadislerle istişhâda karşı olduklarını söylememişlerdir. Bu kişilerin istişhâda hadise yer vermemeleri, hadislerle istişhâdın geçersizliğine delil olamaz.¹⁶⁹ Kaldı ki son dönemlerde yapılan araştırmalar “İlk dönem dil bilginlerinin hiçbiri hadislerle istişhâd etmemiştir.” sözünün gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. İbnu'd-Dâî'nin hadislerle istişhâd etmediğini iddia ettiği Sibeveyh de dahil olmak üzere, pek çok nahiv bilgini -az da olsa- hadislerle istişhâd etmektedir.¹⁷⁰

Diğer taraftan, *el-Kitâb* isimli eserinde yedi hadisle istişhâd etmesine rağmen, Sibeveyh'in bu hadisleri (... كما قال...), (... وأما قولهم...), (... ومن ذلك...), (... ومثل ذلك...) ifadeleriyle takdim etmesi, istişhâd ettiği hadislerin tespitini zorlaştırmış; kendisi de hadisleri gizlemeye çalışmakla itham edilmiştir.

Bunun yanı sıra, dil bilimcilerin istişhâdden kaçınmasında siyâsî ve itîkâdî tartışmaların da etkili olduğu öne sürülmektedir.¹⁷¹ Mutezile'nin hadise yaklaşımının dil bilimcilere de tesir ettiği; Kur'an ve şiire nazaran hadislerle daha az istişhâd etmelerine sebebiyet verdiği söylenmektedir. Mutezile mensuplarıyla hadisçiler arasında geçmişte cereyan eden ihtilafların da, bu durumun ortaya çıkmasında etkili olduğu öne sürülen bir başka iddiadır.¹⁷²

İbn Cinnî (ö. 392/1001), el-Cevherî (ö. 393/1003), İbn Fâris, (ö. 395/1004), İbn Seyde (ö. 458/1066), es-Süheylî (ö. 581/1185), İbn Berrî (ö. 582/1186), İbn Harûf (ö. 610/1213),¹⁷³ İbn Mâlik (ö. 672/1273), İbn Hişam (ö. 761/1360), el-Bedru'd-

¹⁶⁸ Hammâdî, *a.g.e.*, s. 371; Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁶⁹ Bağdâdî, *Hizâne*, I, 5.

¹⁷⁰ Dil bilginlerinin hadislerle istişhâd ettiklerine dair örnekler için bkz. Özbalıkçı, *a.g.e.* s. 232-241.

¹⁷¹ Hammâdî, *a.g.e.*, s. 371.

¹⁷² Seyyid Şarkavî, *Meâcimu garîbu'l-hadis*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001, s. 239.

¹⁷³ Hüseyin Tural, hadislerle istişhâd edilemeyeceğini söyleyenlerin arasında İbn Harûf'u da saymaktadır. bkz. Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, *AÜİFD*, sy. 9, Erzurum 1990, s.71. Bu durum muhtemelen, İbnu'd-Dâî'nin söylediği “İbn Harûf hadisle çokça istişhâd etmektedir” (قال: وابن خروف يستشهد بالحديث كثيراً) ifadesinin, Suyutî'nin *el-İktirâh* isimli eserinin tahkikini yapan Ahmed Subhi Fırat tarafından (قال ابن خروف: يستشهد بالحديث كثيراً) şeklinde verilmesinden kaynaklanmaktadır. bkz. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 26. Söz konusu kitaptan istifade eden Hüseyin Tural da, bu ifadeden hareketle, sözün, İbn Harûf tarafından İbn Mâlik'i eleştirmek maksadıyla söylendiği kanaatine varmış olabilir. Aynı eserin

Demâminî (ö. 827/1424) ve İbnu't-Tayyib (ö. 1170/1757) hadislerle fazla istişhâd eden dil bilginlerindedir.¹⁷⁴

Son olarak, hadislerle istişhâdî koşulsuz kabul edenlerin fikrî arka planını gözler önüne sermesi açısından, Kufe nahiv bilginlerinden Sa'leb'in (ö. 291/904) şu sözünün burada verilmesi yerinde olacaktır. "Sünnet, dile hâkim olduğu halde, dil sünnete hâkim olamaz".¹⁷⁵

3. Hadislerle İstişhâdî Bazı Şartlarla Kabul Edenler

Şâtübî (ö. 790/1388) ve Suyutî (ö. 911/1505)'nin öncülük ettiği bu grupta, hadislerle istişhâd bir takım şartlara bağlanmaktadır. Şâtübî, *Elfiyye* isimli şerhinde şöyle demektedir: "Topuklarına bevleden ahmak ve sefih Arapların sözleriyle, içinde fuhuş ve çirkin sözler bulunan şiirlerle istişhâd ettikleri halde, hadislerle istişhâd eden hiç kimseyi görmedim. Sahîh hadisleri terk ediyorlar. Çünkü onlar manâları ile naklediliyor, rivâyetleri ve lafızları değişiyor."

Hadisleri, manalarıyla nakledilen ve lafzıyla rivâyetine itinâ gösterilen olmak üzere iki kısma ayıran Şâtübî; manalarıyla nakledilen hadislerle istişhâdî uygun bulmazken, râvilerin lafzıyla rivâyete itina gösterdikleri hadislerle istişhâd etmekte bir sakınca görmemektedir.¹⁷⁶

Suyutî ise, *İktirâh* isimli eserinde Hz. Peygamberin söylediği lafızlarla rivayet edilen hadislerin Arap dilinde delil kabul edileceğini; böyle hadislerin ise az sayıda ve çok kısa olduğunu söylemektedir.¹⁷⁷ Bu görüşüyle İbnu'd-Dâî' ve Ebu Hayyân'ın görüşlerine yaklaşan Suyutî'nin, *İktirâh*' tan sonra yazıldığı tahmin edilen *el-Metâliu's-saîde* adlı eserinde azımsanamayacak ölçüde hadisle istişhâd etmesi, bu konudaki fikrinin değiştiği yönünde algılamalara yol açmaktadır.¹⁷⁸

Mahmut Süleyman Yakut tarafından yapılan ta'likli baskısıyla karşılaştırmak için bkz. *el-İktirâh*, Darü'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye 2006, s. 95. Ayrıca krş. Bağdâdî, *Hizâne*, I, 5.

¹⁷⁴ Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", *MÜİFD*, sy. 5-6, İstanbul 1987-1988 s. 168-169.

¹⁷⁵ Sa'leb, *Mecâlisu Sa'leb*, Dârü'l-Maârif, Kahire ts., I, 179.

¹⁷⁶ Bağdâdî, *Hizâne*, I, 6.

¹⁷⁷ Suyutî, *İktirâh*, s. 23; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 6.

¹⁷⁸ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 212.

Son dönem dil araştırmacılarından Muhammed el-Hıdır Hüseyin ise, istişhâd açısından hadisleri; istişhâd edilmesinde tereddüde gerek olmayan hadisler, istişhâda uygun olmayan hadisler ve farklı görüş beyan edilebilecek hadisler olmak üzere üçe ayırır. Ona göre istişhâd edilmesinde tereddüde gerek olmayan hadisler altı çeşitir:

a) "إن الله لا يَمَلُّ حتى تملوا" ve "الظلم ظلماتٌ يومَ القيامةِ" hadisleri gibi, Hz. Peygamberin fesahatine ve güzel beyânına delil olarak gösterilen hadisler.

b) Kunut ve tahiyyat hadisleri gibi Resulullah'ın ibadette kullandığı ve kullanılmasını emrettiğı hadisler, belirli zamanlarda söylediğı dua ve zikirler.

c) Hz. Peygamberin, her Arap kabilesine kendi lehçeleriyle hitâp ettiğine şâhid olarak rivâyet edilen hadisler.

d) Değışik tarîklerden geldiğı halde lafızları aynı olan hadisler.

e) Malik b. Enes, Abdullah b. Cureyc ve İmam şâfiî gibi fasîh Arapça konuşulan bir çevrede yetişenlerin tedvin ettikleri hadisler.

f) İbn Sîrîn, Kâsım b. Muhammed, Reca' b. Hayve ve Ali b. el-Medînî gibi mana ile rivayete karşı olan hadisçiler tarafından nakledilen hadisler.

İstişhâd edilmesi uygun olmayan hadisler ise; ilk asırlarda tedvin edilmeyen, müteahhir dönem bazı hadisçilerin eserlerinde yer almayan ve yukarıda zikredilen altı çeşit hadisten hiçbirine giremeyen hadislerdir.

Lafızlarıyla istişhâd konusunda farklı görüş beyan edilebilecek hadisler ise, ilk asırlarda tedvin edilmiş, ancak altı çeşit hadisten hiçbirine girmeyen hadislerdir. Bu hadisler de ikiye ayrılmaktadır: Birincisi, lafızları bütün rivâyetlerinde aynı olan hadislerdir. Aslolan lafzen rivâyet olduğı için bu gibi hadislerle istişhâd edilebilir. İkincisi ise, bazı lafızlarının değışik nakledildiğı hadislerdir. Bu tür hadislerin, meşhur olarak gelmesi ve hadisçilerin tenkidine uğramaması durumunda istişhâd edilmesinde sakınca yoktur. şâz olarak gelmesi ve bizzat hadisçiler tarafından tenkid edilmesi

halinde ise, istişhâd edilmesi uygun değildir.¹⁷⁹

Muhammed el-Hıdır Hüseyin'in bu görüşlerine itiraz eden Hüseyin Tural, hadislerde bir takım dil hataları, tashif ve tahriflerin vuku bulmasının inkâr edilemez bir gerçek olduğunu; ancak aynı durumun Arap şiiri ve nesrinde de söz konusu olduğunu söylemektedir. Mantık sınırlarını zorlayan te'viller yapılarak Arapçaya uygunluğu isbat edilmeye çalışılan şiir ve nesirlere gösterilen iyi niyet ve gayretin, hadislerle gösterilmemesini eleştiren Hüseyin Tural; ilk devirlerde yazılmış olsun-olmasın, kütüb-i sittede bulunsun-bulunmasın, sağlam senetlerle intikal eden, dinî mevzularda delîl kabul edilen ve te'vil yoluyla dahi olsa dil kâidelerinden herhangi birine uygunluğu tespit edilen bütün hadislerle istişhâd edilebileceğini belirtir.¹⁸⁰

Subhî es-Sâlih'e göre ise; hadislerle istişhâdda fesâhat, saflık ve bozulmadan sâlim olma ölçüsü uygulanmalıdır. Buna göre; lugatında za'f olan, kelâmına yabancı söz karışan, makam ve mertebesi ne kadar yüksek olursa olsun, telaffuzunda rekâket (dil ve mana bozukluğu) bulunan kimselerin rivâyetleri delil olarak kabul edilmemelidir.¹⁸¹

C. ARAP LUGATINDA HADİSLERLE İSTİŞHÂD

Nahivcilerin hadislerle istişhâd konusunda gösterdikleri çekingenlik, lugat müelliflerinde görülmemektedir. Nitekim ilk devirlerden bu yana, lugat müelliflerinin kitaplarında yer alan hadislerin çok oluşu, hadise ve hadislerle istişhâda verilen önemin göstergesidir.¹⁸²

Hadislerle istişhâd eden lugat müellifleri ve eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1. el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitabu'l-ayn*.

2. el-Cahiz (ö. 255/869), *Kitâbu'l-hayevân*.

3. Ebû Bişr el-Bindenîcî (ö. 284/897), *et-Tefkîh fi'l-luga*.

¹⁷⁹ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *a.g.e.*, s. 177-179.

¹⁸⁰ Tural, *a.g.m.*, sy. 9, s. 79.

¹⁸¹ Subhi es-Sâlih, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁸² Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 239.

4. Ebû Bekir b. Dureyd (ö. 321/933), *Cemheratu'l-luga*.
5. Ebû Bekir b. el-Enbârî (ö. 328/940), *el-Ezdâd fi'l-luga*.
6. Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/966), *el-Bârî' fi'l-luga*.
7. Ebû Mansûr, el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-luga*.
8. Sahib b. Abbad (ö. 386/996), *el-Muhît fi'l-luga*.
9. Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004), *Mûcemu mekâyisi'l-luga*.
10. İsmail el-Cevherî (ö. 398/1007), *Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*.
11. Ebu'l-Hasen İbn Sîde (ö. 458/1065), *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-âzam*.
_____, *el-Muhassas fi'l-luga*.
12. Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 358/968), *Esâsu'l-belâga*.
13. el-Hasen b. Muhammed es-Sagânî (ö. 650/1252), *el-Ubâbu'z-zâhir ve'l-lubâbu'l-fâhir*.
14. Cemaluddin İbn Manzur (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*.
15. el-Firûzâbâdî (ö. 817/1411), *el-Kâmusu'l-muhit*.
16. Murtaza ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus*.¹⁸³

Sonuç olarak; el-Halil'in eserinden günümüze kadar gelen pek çok lugatta istişhâd maksadıyla hadislere sık sık yer verilmiştir. Bu lugatlardan biri de, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin ilim dünyasının takdir ve beğenisi kazanan *el-Külliyât* isimli eseridir. Şimdi de, *el-Külliyât*'taki hadisler bu açıdan ele alınacaktır.

II. el-KÜLLİYYÂT ve HADİS

Ebu'l-Bekâ', *el-Külliyât*'ta değişik vesilelerle ve farklı amaçlarla merfu, mevkuf ve maktu' çok sayıda hadise yer vermiştir. Eserdeki hadisler büyük ölçüde

¹⁸³ Hammâdî, *a.g.e.*, s. 328-329; Özbalıkcı, *a.g.e.*, s.240-241.

istişhâd amacıyla nakledilmekle birlikte, bu amacın dışında nakledilen hadislerin sayısı da oldukça çoktur. Bu sebeple konunun, istişhâd amacıyla nakledilen hadisler ve istişhâd amacı dışında nakledilen hadisler şeklinde ele alınması yerinde olacaktır.

A. İSTİŞHÂD AMACIYLA NAKLEDİLEN HADİSLER

el-Külliyât'ta, gramer kaidelerinin ispatlanması ya da kelimelere verilen anlamların delillendirilmesi maksadıyla hadislerle istişhâd edildiği görülmektedir.

Örnekler:

واتباع ضمير المذكر بضمير المؤنث كحديث " ورب الشياطين وما أضللن " واتباع كلمة في ابدال الواو فيها همزة لهزمة في أخرى كحديث : " ارجعن مأزورات غير مأجورات "184

وقد تنصب المكسورة الاسم والخبر كما في حديث : " إن قعر جهنم سبعين خريفا " وقد يرتفع بعدها المبتدأ فيكون اسمها ضمير شأن محذوفا نحو : " إن من أشد الناس عذابا يوم القيامة المصورون "185

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Ebu'l-Bekâ, bazen hadisleri Arap grameri kurallarına şâhid olarak nakletmektedir. Aşağıdaki örneklerde ise, kelimelerin anlamıyla ilgili hadislerle istişhâd edilmesi söz konusudur.

والإجباء : بيع الزرع قبل أن يبدو صلاحه وفي الحديث : " من أجبى فقد أربى "186

والرحل : المنزل بدليل : " إذا ابتلت النعال فالصلاة في الرحال "187

B. İSTİŞHÂD AMACI DIŞINDA NAKLEDİLEN HADİSLER

Eserdeki hadisler genel olarak istişhâd amacıyla nakledilmektedir. Ancak istişhâd maksadı dışında çeşitli nedenlerle hadislere yer verildiği de görülür. Bu tür hadisler şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Tefsîr Amacıyla Nakledilen Hadisler

Müellif, ayetlerin tefsîrinde bazen hadislerden yararlanmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 35.

¹⁸⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁸⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁸⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 478.

Örnek:

{حتى زرتم المقابر}¹⁸⁹: عن النبي صلى الله عليه و سلم: "حتى يأتيكم الموت"¹⁹⁰

2. Şerh Amacıyla Nakledilen Hadisler

Müellif, anlamıyla ilgili açıklama gereği duyduğu bazı hadislerle eserinde yer verir, hadislerle ilgili açıklamalarda bulunur.¹⁹¹

Örnek:

والدهري بالضم هو الذي قد أتى عليه الدهر وطال عمره ومعنى حديث "لا تسبوا الدهر فإن الدهر هو الله" أن الله تعالى هو الفاعل لما في الدهر فإذا سببتموه وقع السب على الله لأنه الفاعل لما يريد ولو فرض أن الدهر فاعل لهذه الأشياء لكن لا خفاء في أن ذلك بتقدير الله وإرادته ومشيتته وهو الذي أعطى الدهر القوة على الفعل وحقيقة الفعل من عند الله.¹⁹²

3. İhtilafı Konulara Dair Hadisler

Müellif zaman zaman, ilim adamlarının farklı fikirleri ileri sürdüğü tartışılabilir konulara dair hadislerle eserinde yer vermektedir.¹⁹³

Örnek:

واختلف في مدة الحيض فذهب الشافعي إلى أن أكثر مدة الحيض خمسة عشر يوماً بدليل قوله عليه الصلاة والسلام في حق النساء "تقعد إحداهن في قعر بيتها شطر دهرها" أي نصف عمرها ولا تصلي بعد قوله "إنهن ناقصات العقل والدين" وهو معارض بما روى أبو أمامة الباهلي رضي الله عنه عن النبي عليه السلام أنه قال "أقل الحيض ثلاثة أيام ولياليها وأكثره عشرة أيام" وهذا دال بعبارة فرجج...¹⁹⁴

4. Bir Düşünceyi Desteklemek İçin Nakledilen Hadisler

el-Külliyyât'ta bazen, meselelerin izâhında misâl olarak hadislerden yararlanılmaktadır. Ayrıca müellifin; tefsir, fıkıh, kelâm, felsefe ve ahlâka dair

¹⁸⁸ Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 111, 541, 588, 884.

¹⁸⁹ Tekâsür, 102/2

¹⁹⁰ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 884

¹⁹¹ Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 215, 432, 446, 540, 658, 670, 733, 871, 897.

¹⁹² Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 446.

¹⁹³ Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 50, 55, 223, 333, 399, 470, 550, 630, 646, 730, 785, 939.

¹⁹⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 399

konularla ilgili görüşlerini delillendirmek amacıyla hadislere yer verdiği görülür. Bu tür hadisler aşağıda ele alınacaktır.

a) Örnek Kabilinden Nakledilenler

Müellif bazı hadisleri, izâh ettiği bir konuya örnek vermek amacıyla *el-Külliyât*'a almaktadır.¹⁹⁵

Örnek:

وما فتش عنه في الحديث ولم يوجد عند رواة الحديث وأصحابه والمنقول أحادا فيما تتوفر الدواعي على نقله تواترا كالنص على إمامة علي رضي الله عنه في قوله عليه الصلاة والسلام "أنت الخليفة من بعدي" فعدم تواتر ذلك دليل على القطع بكذبه.¹⁹⁶

b) Tefsirle İlgili Bir Açıklamayı Desteklemek İçin Nakledilenler

el-Külliyât'ta tefsire yönelik yapılan açıklamaları destekleme amacıyla yer yer hadislerden yararlanıldığı görülmektedir.¹⁹⁷

Örnek:

{وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرَ لَكُمْ}¹⁹⁸ أَي وَإِنْ تَسَقَطُوا حَقَّكُمْ مِنَ الْقِصَاصِ بِالْعَفْوِ وَفِي الْحَدِيثِ: "مَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ خَيْرَ لَهُ" أَي عَفَا.¹⁹⁹

c) Fıkhî Bir Görüşü Desteklemek İçin Nakledilenler

Bazı hadisler ise, fıkhî bir görüşün delillendirilmesi amacıyla esere alınmaktadır.²⁰⁰

Örnek:

وعلى كل من التقديرين قد دلت الأحاديث على أن آل محمد مخصوص بمستحقي خمس الخمس الذين حرمت عليهم الصدقة وهم بنو هاشم فقط هذا عند أبي حنيفة وأهل بيت النبي فاطمة وعلي والحسن والحسين

¹⁹⁵ Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 182, 372, 416, 537, 756, 909, 962.

¹⁹⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁹⁷ Söz konusu hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 61, 322, 549, 662, 701, 883, 950.

¹⁹⁸ Bakara, 2/280

¹⁹⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 322.

²⁰⁰ Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 31, 45, 55, 171, 479, 1082.

رضوان الله عليهم أجمعين لأن النبي صلى الله عليه وسلم لف عليه كساء وقال "هؤلاء أهل بيتي" والمتبادر إلى الذهن عند الإطلاق هم مع أزواجه...²⁰¹

d) Kelâmî Bir Görüşü Desteklemek İçin Nakledilenler

Müellif, kelâmî meselelere dair görüşlerini delillendirme gayesiyle de birtakım hadisler *el-Külliyyât*'ta yer vermektedir.²⁰²

Örnek:

وأهل الأهواء من أهل القبلة الذين معتقدهم غير معتقد أهل السنة وهم الجبرية والقدرية والروافض والخوارج والمعتلة والمشبهة فكل منهم إثننا عشرة فرقة كلهم في الهاوية على ما قال النبي صلى الله عليه وسلم: "افترق اليهود على إحدى وسبعين فرقة كلها في الهاوية إلا واحدة وافترق النصارى على ثنتين وسبعين فرقة كلها في الهاوية إلا واحدة وستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة كلها في الهاوية إلا واحدة."²⁰³

Bunların yanı sıra bazı hadislerin, müellifin felsefî ve ahlâkî görüşlerini teyid etme maksadıyla nakledildiği görülür.²⁰⁴

C. EBU'L- BEKÂ'NIN HADİSLERLE İSTİŞHÂD METODU

Ebu'l-Bekâ'nın istişhâd ettiği hadisler yönelik metot ve uygulamalarını tespit edebilmek amacıyla hadisler, nakledildikleri lafızlar ve metinleri açısından ele alınacaktır.

1. Lafızlar Açısından

el-Külliyyât'ta hadisler isnadsız verilmektedir. Müellif, istişhâd amacı taşıyan ya da taşımasın, eserine aldığı hadisleri büyük ölçüde "قوله عليه الصلاة والسلام", "قوله" ve "حديث" lafızlarıyla nakletmektedir.

Eserde hiçbir lafız kullanılmadan metni verilen hadisler rastlanıldığı gibi, verilen hadis metninin ardından "الحديث" lafzının getirildiği de olmaktadır. Bu tür hadislerin genellikle istişhâd amacıyla kaydedildiği görülmektedir. Bu lafızların yanı

²⁰¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 171.

²⁰² Hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 210, 214, 217, 262, 283, 855, 856, 934, 939.

²⁰³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 210-211.

²⁰⁴ bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 366, 470, 536.

sıra, "وفي الحديث" ve "كفوله" lafızlarıyla nakledilen hadisler de genellikle istişhâd amacıyla nakledilmektedir. Ayrıca, sayıları çok olmamakla birlikte "كما" edatının başa geldiği "كما قال"²⁰⁵, "كما روي"²⁰⁶, "كما في قوله"²⁰⁷, "كما في حديث"²⁰⁸ ve "كما ورد في الحديث"²⁰⁹ lafızları ile "كحديث"²¹⁰, "نحو قوله"²¹¹, "عليه قوله"²¹², "وعليه"²¹³, "دل عليه"²¹⁴, "بدليل"²¹⁵, "وهو المشار إليه بقوله"²¹⁸, "ومن شواهد الناقصة قوله"²¹⁷, "كفأك شاهدا قوله"²¹⁶, "يؤيد حديث"²¹⁹ ve "ومنه"²²⁰ lafızlarının kullanıldığı hadisler de, sadece istişhâd amacıyla nakledilmiştir.

Ayetleri tefsir etme amacıyla nakledilen hadisler için genellikle "عن النبي" lafızları kullanılmaktadır.²²¹ Müellif, -istisnâî bir durum olarak- bir ayetin tefsirinde, yapılan tefsîri destekleyici mahiyetteki hadisten önce, "وعلى هذا يحمل حديث" lafzını kullanmıştır.²²²

, "معنى حديث", "حديث" ise, genellikle "حديث" , "ليس المراد من حديث" ve "والمراد من حديث"

"قوله عليه الصلاة والسلام", "قوله" daha çok Eserde ihtilafli konulara dair hadisler, "قوله" ve "قال" lafızlarıyla nakledilmektedir.

Bir düşüneyi desteklemek için nakledilen hadislerin, ihtilafli hadislerde olduğu gibi, genellikle bu dört lafızla nakledildiği görülür. Ayrıca eserde nâdiren yer almakla birlikte "و نظير هذا"²²⁴, "استدل بحديث"²²³, "وإلى هذا إشارة النبوية بقوله" ve "و نظير هذا"²²⁵

²⁰⁵ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 279.

²⁰⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 784.

²⁰⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 302, 681, 743, 839.

²⁰⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 169, 190, 194, 237, 399, 466, 559.

²⁰⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 280.

²¹⁰ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 35, 1021.

²¹¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 786.

²¹² Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 243, 595, 697.

²¹³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 822.

²¹⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 94, 223.

²¹⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 189, 478, 696.

²¹⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 939.

²¹⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 77.

²¹⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 866.

²¹⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 846.

²²⁰ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 130, 356, 539, 632.

²²¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 541, 588, 883, 884, 950.

²²² Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 549.

²²³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 934.

²²⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 639.

²²⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 61.

"وعنه عليه الصلاة والسلام هو"²²⁶ lafızları sadece bir düşünceyi desteklemek için nakledilen hadisler için kullanılmaktadır.

Müellif yine, -istisnâî bir durum olarak- hadise dair bir bölümü naklettikten sonra, nakledilen metnin hadis olduğunu açıklama gereği duymuş ve "كما روي عن النبي عليه الصلاة والسلام في صحيح مسلم وغيره"²²⁷ Bir başka hadisi ise, metnini vermeden önce "وذكره النووي في شرح حديث" ifadesini kullanarak nakletmiştir.²²⁸

Bunların dışında, birkaç hadisin "في حديث أبي موسى الأشعاري" ifadesinde olduğu gibi bir sahâbiye, bir hadisin de "منه حديث الإسراء"²²⁹ şeklinde bir olaya nisbet edilerek nakledildiği görülmektedir. Hadisin miraç hadisesi ile ilgili olduğunu, müellifin bu şekilde ifade etmesi, (istişhâda konu olan kısmının nakledilmesi suretiyle konu bütünlüğünden koparılmış ve niçin söylendiği anlaşılamayacak kadar kısaltılmış) hadisi anlamada bir nebze de olsa kolaylık sağlamaktadır. Ancak sahâbeye nisbet edilen hadislerin merfu mu, yoksa mevkuf mu olduğu her zaman anlaşılamamaktadır.²³⁰ Bunu öğrenmek ancak araştırma neticesinde hadisin metnine ulaşılnca mümkün olmaktadır.

2. Hadis Metinleri Açısından

Tüm hadislerin isnadsız yer aldığı *el-Külliyyât*'ta, hadis metinleri genellikle istişhâda konu olan kısımları nakledilerek verilmektedir. Metni tam olarak nakledilen hadislerin sayısı oldukça azdır. Bunun yanı sıra, metni hiç zikredilmeden hadisin konusuna ya da manasına işaret edildiği de görülür. Bu durum aşağıda örnekleriyle ele alınacaktır.

a. Metni Tam Olarak Nakledilen Hadisler

Eserde, metni tam olarak nakledilen hadisler oldukça azdır. Müellif, istişhâd amacıyla bir hadisi eserine aldığıında, hadisin istişhâda konu olan kısımlarını nakletmektedir. İstişhâd dışı kullanımlarda ise maksadını ifade eden kısmı vermekle

²²⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 756.

²²⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 696.

²²⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 822.

²²⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 539.

²³⁰ Konuyla ilgili hadisler için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 337, 355, 539.

yetinir. Eserde birkaç hadis dışında uzunca nakledilen hadis yer almamaktadır.

"زر غيا تزدد حبا"²³², "أنا ابن الذبيحين"²³¹, "من أشرك بالله فليس بمحصن"²³³, "من مات وهو يعلم أنه لا إله إلا الله دخل الجنة"²³⁴ ve "إنما الربا في النسيئة"²³⁵ örneklerinde hadis metinlerinin tam olarak verildiği görülmektedir.

b. Metninin Bir Bölümü Nakledilen Hadisler

İstişhâd amacı taşısın ya da taşımasının, bir hadisi naklederken müellif, genellikle hadislerin bir bölümünü vermekle yetinmektedir. Bu yöntem, eserde sadece hadislere özgü olmamakta; ayetler de bu şekilde nakledilmektedir. Nitekim müellif, zikr kelimesinin cuma namazı anlamında kullanımıyla ilgili olarak, Cuma suresinin 9. ayetini naklederken, ayetin sadece " فاسعوا إلى ذكر الله " kısmını vermektedir.²³⁶

Metninin bir bölümü nakledilen hadisler iki kısma ayrılmaktadır:

ba. Manası Anlaşılabilen Hadisler

"بني الإسلام"²³⁸ ve "من صام رمضان وستا من شوال"²³⁷, "لا تقوم الساعة حتى يظهر التحوت"²³⁹ gibi bazı hadisler, kısmen nakledilmelerine rağmen manaları anlaşılabilir.

bb. Manası Anlaşılamayan Hadisler

"فبكروا"²⁴² hadisleri *el-Külliyât*'ta ve "الثيب بالثيب"²⁴¹, "لا دريت ولا تليت"²⁴⁰ hadisleri *el-Külliyât*'ta metinlerinin bir bölümü nakledildiği için anlaşılabilir.

İlk hadisin, kabirde sorgu meleklerinin Hz. Muhammed ile ilgili sorularına "Muhammed hakkında bir şey bilmiyorum. İnsanların onun hakkında söylediklerini

²³¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 55.

²³² Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 115.

²³³ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 174.

²³⁴ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 189.

²³⁵ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 217.

²³⁶ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 457.

²³⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 316.

²³⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 822.

²³⁹ a.y.

²⁴⁰ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴¹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 237.

²⁴² a.y.

(iştir); ben de onlara uyup söyledim.” diyerek cevâb veren bir münafığa meleklerin, “Hay sen anlamaz ve uymaz olaydın!” diye hitâb etmeleriyle ilgili olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.²⁴³ İkinci hadis ise, evli olan ya da daha önce evlilik yapmış olma vasfına haiz insanların zinâ etmesi durumunda uygulanacak had cezası ile ilgilidir.²⁴⁴ Son hadisimiz ise ikinci namazının bir an önce kılınmasına yönelik uyarı niteliği taşımaktadır.²⁴⁵

c. Metni Nakledilmeyen Hadisler

Eserin çeşitli yerlerinde, yirmiye yakın hadisin metni verilmeden sadece muhtevasına değinildiği görülmektedir.

Örnekler:

"الإختلاف من آثار الرحمة، كما في الحديث المشهور."،²⁴⁶ "و قد صحح الحاكم في "مستدرکه"
حديث النهي عن تعليم النساء سورة يوسف عليه السلام"،²⁴⁷ "و يجيء (بدا) بمعنى أراد، كما في حديث
الأقرع والأعمى والأبرص."،²⁴⁸ "وصلاة الظهر خمساً في حديث ابن مسعود رضي الله عنه"،²⁴⁹

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, hadislerin metni verilmemiş, muhtevasına değinilmekle yetinilmiştir.

²⁴³ Buhârî, Cenâiz 66.

²⁴⁴ Müslim, Hudud 12.

²⁴⁵ Buhârî, Mevâkîtu's-salât 14.

²⁴⁶ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 61.

²⁴⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 220.

²⁴⁸ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 243.

²⁴⁹ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 507.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TAHRÎC ve DEĞERLENDİRME

Araştırmanın birinci bölümünde Ebu'l-Bekâ'nın yaşadığı dönem ve hayatı ele alınarak, meşhur eseri *el-Külliyât* tertibi, muhtevası ve kaynakları bakımından tanıtılmıştı. İkinci bölümde, istişhâd konusundaki tartışmalara değinilmiş ve eserdeki hadisler istişhâd açısından incelenmiştir. Bu bölümde ise, çalışmanın esasını oluşturan *el-Külliyât*'taki hadislerin tahrîc ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

I. HADİSLERİN TAHRÎCİ

et-Tahrîc (التخریج) kelimesi, harace (خرج) fiilinin tef'îl kalıbından mastarıdır. Sözlükte “çıkarmak, elemek” anlamına gelmektedir.²⁵⁰

Terim olarak tahrîc, “bir kimsenin bir hadisi sözlü veya yazılı ilk kaynaklarından alıp senediyle birlikte kitabına kaydetmesi; bir hadis kitabındaki hadislerin, bu kitabın yazarının senedlerinden ayrı senedlerinin bulunması, söz konusu hadislerin bu yeni senedleriyle yazılarak oluşturulan hadis kitabı; hocanın (hadis hocasının) rivâyet edeceği hadislerin, kitaplarından seçilip çıkarılması, tespit edilmesi” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca tahrîc, “bir hadisin veya kitaptaki hadislerin kaynak eserlerdeki yerlerini tespit ederek değişik yönlerden değerlendirmesini yapma” manasına da gelmektedir.²⁵¹ Araştırmamızda tahrîc terimi bu anlam çerçevesinde kullanılmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi *el-Külliyât*'ta merfu, mevkuf ve maktu olmak üzere pek çok hadis yer almaktadır. Eserdeki hadislerin tamamını ele alıp incelemek çalışmanın boyutlarını aşacağından bu bölümde sadece tespit edilen 198 merfu hadisin tahrîc ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

²⁵⁰ Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, s. 237, 238.

²⁵¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul 2006, s. 305.

تخريج الأحاديث

١ - "لا أقول ألفَ حرف" [ص ١٩]

٢ - "كل خطبة ليس فيها تشهد فهي كاليد الجذماء" [ص ٣١]

٣ - "كل كلام لا يبتدأ فيه بالصلاة علي فهو محقوق منه كل بركة" [ص ٣١]

٤ - "أنه اختتن بعد عشرين ومائة سنة ومات ابن مائتي سنة" [ص ٣٤]

٥ - "ورب الشياطين وما أضلن" [ص ٣٥]

٦ - "ارجعن مأزورات غير مأجورات" [ص ٣٥، ٧٠، ٥]

¹ Tablo 1`de zikredilen temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

² Tirmizî, Nikah 16; Ebû Dâvûd, Edeb 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 302, 343; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, V, 339; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 290; İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 36; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 209.

Son dönem hadis araştırmacılarından el-Elbânî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin rivâyetini; Şuayb el-Arnâvud ise, İbn Hibbân rivâyetini sahîh olarak değerlendirmektedirler.

³ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

Ancak "كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه بحمد الله والصلاة علي فهو أقطع أبتر محقوق من كل بركة" şeklindeki rivâyet için bkz. Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 558.

⁴ Abdurrezzâk, *Musanef*, XI, 175 (Said b. Müseyyeb'den mevkuf olarak); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 428 (Ebû Hureyre'den mevkuf olarak); İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, V, 317 (Ebû Hureyre'den mevkuf olarak); İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 84, 86; Hâkim, *Müstedrek*, II, 600 (Ebû Hureyre'den mevkuf olarak); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VI, 395.

Şuayb el-Arnâvud, İbn Hibbân rivâyetini sahîh olarak değerlendirmekte; Zehebî ise, *Müstedrek*'teki rivâyetin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğunu söylemektedir.

⁵ Tirmizî, Deavât 91; Abdurrezzâk, *Musanef*, XI, 456; Hâkim, *Müstedrek*, I, 614; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, VI, 80; Bezzâr, *Müsned*, VI, 23; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 256; VI, 139, 140; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 150; II, 110; İbn Hibbân, *Sahîh*, VI, 425; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, IV, 115; VIII, 33; IX, 175; XXII, 359; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 288; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 177; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 252.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetini zayıf, İbn Huzeyme rivâyetini ise hasen li gayrihi olarak değerlendirmektedir. Zehebî *Müstedrek*'te geçen rivâyet için sahîh değerlendirmesinde bulunmaktadır.

⁶ İbn Mâce, Cenâiz 50; Abdurrezzâk, *Musanef*, III, 456; Bezzâr, *Müsned*, II, 249; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 109, 268; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 77.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyetini zayıf olarak değerlendirmektedir.

۷- "لا دريت ولا تليت" [ص ۳۵]

۸- "كنا إذا احمر البأس اتقينا برسول الله صلى الله عليه وسلم" [ص ۳۸]

۹- "لا صيام لمن لا يجمع الصيام من الليل" [ص ۴۲]

۱۰- "المتبايعان بالخيار ما لم يفترقا" [ص ۴۵، ۱۱۸]

۱۱- "من أجبى فقد أربا" [ص ۴۹]

۱۲- "لا يزيد في العمر إلا البر" [ص ۵۰]

⁷ Buhârî, Cenâiz 66, 85; Ebû Dâvûd, Süne 23, 24; Nesâî, Cenâiz 110; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, III, 3, 126; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 659; İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 390.

Buhârî, Cenâiz 66'daki hadisin metni:

"... قال النبي صلى الله عليه وسلم فبراهما جميعا وأما الكافر أو المنافق فيقول لا أدري كنت أقول ما يقول الناس . فيقال لا دريت ولا تليت ثم يضرب بطرقة من حديد ضربة بين أذنيه فيصيح صيحة يسمعها من يليه إلا الثقلين"

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 156; Bezzâr, *Müsned*, II, 299; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 258.

Tüm rivâyetlerde, (ولقي القوم القوم) (كنا إذا احمر البأس) ifadesinin ardından lafızları yer almaktadır.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel'de yer alan hadisin sahîh olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 292; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 289.

İbn Ebî Şeybe'nin bir rivâyetinde (من الليل) lafızları yerine (قبل الفجر) lafızları ile nakledilirken, diğer bir rivâyetinde ise (لم يورضه بالليل) lafızları ile nakledilmektedir.

Ayrıca "من لم يجمع الصيام قبل الفجر فلا صيام له" şeklindeki rivâyetler için bkz. Tirmizî, Savm 33; Ebû Dâvûd, Siyâm 71; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 212; Dârekutnî, *Sünen*, II, 172, 173.

Bu konuya dair diğer hadisler için bkz. Nesâî, Siyâm 68; Dârimî, Savm 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 287; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 116, 117; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 202, 203, 221.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî rivâyetlerini sahîh olarak değerlendirmektedir.

¹⁰ Ebû Dâvûd, İcâre 51; Nesâî, Büyu' 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 56; İmam Şafî, *Müsned*, s.137; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 7, 10.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd rivâyetinin hasen; Nesâî rivâyetinin ise, sahîh olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

¹¹ İbn Ebî 'Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, V, 174; Beyhakî, *Şuabu'l-îman*, II, 159 [Eserine aldığı bir hadisin ardından, el-Halîmî'den (ö. 403/1012) naklederek vermektedir.]; Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, I, 388; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, III, 220.

Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis*, I, 388'de hadisin metni:

"ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كتب كتابا فيه لا جلب ولا جنب ولا وراط ولا شغار في الإسلام وكل مسكر حرام ومن أجبى فقد أربا"

¹² İbn Mâce, Mukaddime 10; Fiten 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 277; V, 280, 282; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 109; Bezzâr, *Müsned*, VI, 501; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 153; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 100; VI, 251; Hâkim, *Müstedrek*, I, 670; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 258.

el-Elbânî İbn Mâce rivâyeti için hasen; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivâyetleri hasen li gayrihî değerlendirmesinde bulunmaktadır.

١٣- "مَنْ كَسَرَ أَوْ عَرَجَ فَقَدْ أَحْصَرَ" [ص ٥٥]

١٤- "الزكاة أمان من الجذام" [ص ٥٥]

١٥- "إن رسول الله رجم يهوديين" [ص ٥٥]

١٦- "من أشرك بالله فليس بمحصن" [ص ٥٥]

١٧- "من صلى على جنازة فله قيراط و من تبعها فله قيراطان" [ص ٦١]

١٨- "من صلى العشاء في جماعة فكأنما قام نصف الليل ومن صلى الفجر بجماعة فكأنما قام

الليل كله" [ص ٦١]

¹³ Tirmizî, Hacc 96; Ebû Dâvûd, Menâsik 43; Nesâî, Menasiku'l-hacc 102; İbn Mâce, Menâsik 85; Dârimî, Menâsik 57; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 381; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, III, 224; Dârekutnî, *Sünen*, II, 277; Hâkim, *Müstedrek*, I, 657; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 220.

Yukarıda zikredilen hiçbir kaynaktan "أحصر" lafzı yer almamaktadır. Beyhakî, Dârekutnî, Ebû Dâvûd, Hâkim, İbn Mâce, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* ve Taberânî rivâyetlerinde "أحصر" lafzı yerine, "فقد حل وعليه الحج من قابل" lafızları ile nakledilirken; Tirmizî, Nesâî ve Dârimî rivâyetleri ile Hâkim, İbn Mâce ve Taberânî'de yer alan bazı rivâyetlerde ise, "فقد حل وعليه حجة أخرى" lafzı ile nakledilmektedir.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî rivâyetlerini sahîh olarak değerlendirmektedir.

¹⁴ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

¹⁵ Müslim, Hudud 27; Ebû Dâvûd, Hudud 25; İbn Mâce, Hudud 10; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 152, 237; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 429; VI, 5; VII, 277; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 277-280; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 190.

Müslim'de hadis şu şekilde yer almaktadır:

"عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم رجم في الزنى يهوديين رجلا وامرأة زنيا فأنتت اليهود إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بهما وساقوا الحديث بنحوه"

¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 536 (İbn Ömer'den mevkuf olarak); Dârekutnî, *Sünen*, III, 147 (Bir rivâyetinde merfu, diğesinde İbn Ömer'den mevkuf olarak); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 215, 216 (Bir rivâyetinde merfu ve diğesinde İbn Ömer'den mevkuf olarak).

¹⁷ Müslim, Cenâiz 53-57; Tirmizî, Cenâiz 49; Nesâî Cenâiz 79; İbn Mâce, Cenâiz 34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 233, 246, 280, 387, 470, 474, 498, 503; V, 57, 277, 284; Tayâlisî, *Müsned*, s. 132, 136; Abdurrezzâk, *Musannef*, III, 449, 450; Humeydî, *Müsned*, II, 444; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 12; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 396; Bezzâr, *Müsned*, V, 209; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 645; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 185; XI, 516; XII, 13; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 175, 217; VI, 203; VIII, 230; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 412, 413; *Şuabu'l-îmân*, VII, 3, 4.

¹⁸ Müslim, Mesacid 260; Ebû Dâvûd, Salât 47; Dârimî, Salât 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 58, 68; Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 525; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 47; Bezzâr, *Müsned*, II, 61; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 365; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 408; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 463; III, 60; *Şuabu'l-îmân*, III, 54.

۱۹- "سألت ربي فيما يختلف فيه أصحابي من بعدي فأوحى الله تعالى إلي أن يا محمد إن أصحابك عندي بمنزلة النجوم بعضها أضوأ من بعض فمن أخذ بشيء مما هم عليه فهو

عندي على الهدى" [ص ۶۱]

۲۰- "بعثت إلى الناس عامة" [ص ۷۷]

۲۱- "والمقصرين) في المرة الثالثة بعد السكوت عطا على (المحلقين)" [ص ۹۴]

۲۲- "إذا مات ابن آدم انقطع عمله إلا من ثلاث" [ص ۹۴]

۲۳- "إن الله تعالى خلق آدم ثم مسح ظهره بيمينه فاستخرج منه ذريته" [ص ۱۱۱]

¹⁹ Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 181; İbnü'l-Cevzî, *el-İtelü'l-mütenâhiye*, I, 283.

el-Elbânî, hadisın mevzu olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadı.

²⁰ Buhârî, *Teyemmüm* 1; Dârimî, *Salât* 111; Ahmed b. Hanbel, III, 304; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 303; Abd b. Humeyd, *Müsned*, XI, 349; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 308; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 212; II, 433; IX, 4.

Ayrıca, (عامه) lafzı yerine (كافة) lafzı ile rivâyet edilen hadisler için bkz. Buhârî, *Mesâcid* 23; Nesâî, *Gusl ve't-teyemmüm* 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 301; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VII, 154; XI, 73; XII, 413.

²¹ Buhârî, *Hacc* 126; Müslim, *Hacc* 316-319; Tirmizî, *Hacc* 74; Ebû Dâvûd, *Menâsik* 78; İbn Mâce, *Menâsik* 71; İmam Mâlik, *Hacc* 886; Dârimî, *Menasik* 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 353; II, 16, 34, 79, 119, 138, 141, 231, 411; IV, 70, 165, 177; V, 381; VI, 393, 402, 403; Tayâlisî, *Müsned*, s. 252; Humeydî, *Müsned*, II, 415; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 220, 221; V, 390; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, V, 244; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 449, 450; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 453; IV, 359; V, 106; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 299; İbn Hibbân, *Sahîh*, IX, 192; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IV, 15; XI, 201; XIX, 275; XXV, 158; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 258; III, 155; V, 194; IX, 84; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 102, 134, 215.

Buhârî'de hadis şu şekilde yer almaktadır:

" قال رسول الله صلى الله عليه وسلم (اللهم اغفر للمحلقين) . قالوا وللمقصرين قال (اللهم اغفر للمحلقين) . قالوا وللمقصرين قالها ثلاثا قال (وللمقصرين) "

²² Müslim, *Vasiyyet* 14; Tirmizî, *Ahkâm* 36; Ebû Dâvûd, *Vesâyâ* 14; Nesâî, *Vesâyâ* 8; Dârimî, *Mukaddime* 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 372; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 109; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 343; İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 286; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 278; *Şuabu'l-îmân*, III, 247.

Tüm eserlerde hadis, (ابن آدم) yerine (الإنسان) lafzı ile nakledilmektedir.

Ayrıca *el-Küllîyyât*'ta nakledilen lafızlarıyla bu hadis, İbn Ebî'd-Dünya, *Kitâbu'l-îyâl*, II, 612; İbn Ebî'l-İz, *Şerhu'l-Akide't-Tahavîyye*, I, 452; İbn Kesîr, *Tefsiru Kur'âni'l-azîm*, I, 442; VI, 133, 566; VII, 434'de yer almaktadır.

²³ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 8; Ebû Dâvûd, *es-Sünne* 16; İmam Mâlik, *Kader* 1593; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 44, 298, 371; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V, 99; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XII, 214; Hâkim, *Müstedrek*, I, 80; II, 354, 593, 640; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*; VI, 347.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd rivayetini " (مسح الظهر) kısmı hariç sahîh", Tirmizî rivâyetini zayıf; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivayetlerini sahîh li gayrihi ve hasen li gayrihi olarak değerlendirmektedir.

٢٤- "أنا ابن الذبيحين" [ص ١١٥]

٢٥- "هذا اليوم الذي أظهر الله فيه موسى على فرعون" [ص ١٢٠]

٢٦- "كان رسول الله يصيب من بعض نساته و هو صائم" [ص ١٣٠]

٢٧- "اطلع في القبور" [ص ١٤١]

٢٨- "لا تخش من ذي العرش إقللاً" [ص ١٥٩]

٢٩- "مَنْ تَرَكَ كَلًّا وَعِيَالًا فَالِيَّ" [ص ١٦٩]

²⁴ Hâkim, *Müstedrek*, II, 609 (Bir hadisle ilgili açıklama yaparken senedsiz olarak nakleder.) Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 199.

el-Elbânî hadisin isnâdının olmadığı değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

²⁵ Müslim, *Siyâm*, 127; Ebû Dâvûd, *Siyâm*, 64; Nesâî, *es-Sünenü'l- Kübrâ*, II, 156; VI, 362; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 286.

Müslim, İbn Huzeyme ve Nesâî rivayetlerinde (موسى) lafzından sonra (و بنى إسرائيل) lafızları yer almaktadır.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 192, 232; Abdurrezzak, *Musannef*, IV, 183; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 309, 314, 316.

Yukarıda zikredilen tüm eserlerde (يصب) lafzı yerine, (يقبل) lafzı ile rivayet edilmektedir.

"كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصيب من الرؤوس وهو صائم" şeklinde nakledilen rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 360.

Ayrıca "ينال من وجه بعض نساته" şeklinde nakledilen rivâyetler için bkz. Humeydî, *Müsned*, I, 137; Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, XXIII, 204.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel I, 360'daki rivâyetin zayıf; diğerlerinin ise sahîh olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

²⁷ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 16.

Beyhakî'de hadis şu şekilde yer almaktadır: "اطلع في القبور واعتبر بالنشور"

el-Elbânî, hadisin mevzu olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

²⁸ Bezzâr, *Müsned*, I, 396; IV, 204; V, 348; Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, I, 340, 341, 342; I, 359; X, 155; *el-Mucemu'l-avsat*, III, 86; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 116, 172; III, 209.

Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 116'daki hadis metni:

"أن رسول الله صلى الله عليه وسلم دخل على بلال و عنده صبرة من تمر فقال: ما هذا يا بلال؟ قال: تمر ادخرته قال: أما تخشى يا بلال أن تكون له بخار في نار جهنم؟ أنفق بلال و لا تخش من ذي العرش إقللاً"

el-Elbânî, hadisin sahîh olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

²⁹ Buhârî, *İstikrâz* 11, Ferâiz 24; Müslim, Ferâiz 17; Ebû Dâvûd, Ferâiz 8, Harâc 14; İbn Mâce, Ferâiz 9; Tayâlisî, *Müsned*, I, 329; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, I, 72; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 258; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 397; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 214, 351.

Yukarıda zikredilen hiçbir kaynakta (وعيالاً) lafzı yer almamaktadır.

Buhârî'deki hadis metni: "من ترك مالا فلورثته ومن ترك كلاً فالينا"

۳۰- "لأن النبي عليه الصلاة والسلام نف عليهم كساء وقال: هؤلاء أهل بيتي" [ص ۱۷۱]

۳۱- "اللهم بك أحاول وبك أصاول" [ص ۱۷۴]

۳۲- "زر غبا تزدد حبا" [ص ۱۷۴]

۳۳- "يبعث زيد بن عمرو بن نفيل يوم القيامة أمة وحده" [ص ۱۸۲]

۳۴- "لولا أن الكلاب أمة من الأمم لأمرت بقتلها" [ص ۱۸۲]

۳۵- "إنما الولاء لمن عتق" [ص ۱۸۹]

³⁰ Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 34, Menâkıb 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 107; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 370; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, III, 53; IX, 25; XXIII, 324.

Yukarıda zikredilen bütün rivâyetlerde (هؤلاء) den önce (اللهم) lafzı yer almaktadır. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe dışındaki rivâyetlerde (لف عليهم كساء) yerine, (جللهم بكساء) lafızları yer alır.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetlerinin; Şuayb el-Arnâvud da, Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin sahîh olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

³¹ Dârimî, Siyer 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 333; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 64; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 374; XI, 72; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VIII, 40; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 152, V, 188.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân rivâyetlerinin sahîh olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

³² Tayâlisî, *Müsned*, s. 330; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IV, 21; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 210; III, 248, VI, 9; *el-Mu'cemu's-sagîr*, I, 187; Hâkim, *Müstedrek*, III, 390; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VI, 326, 327, 328.

el-Elbânî, Taberânî'de yer alan rivâyetin sahîh li ğayrihî olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 189; Tayâlisî, *Müsned*, s. 32; Bezzâr, *Müsned*, IV, 94, 165; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 54; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 260, IV, 41, XIII, 137; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, I, 151, V, 86; Hâkim, *Müstedrek*, III, 238, 497.

Ebû Ya'lâ, II, 260'da, Hâkim'de ve Nesâî'nin eserine aldığı bir rivâyette (يبعث) yerine (يأتي) lafzı ile; Bezzâr IV, 94'de ise (يجيء) lafzı ile nakledilmektedir.

Zehebî, Hâkim'de yer alan rivâyetin sahîh olduğu; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

³⁴ Tirmizî, Ahkâm ve Fevâid 3, 4; Nesâî, Sayd ve Zebâih 10; İbn Mâce, Sayd 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 56; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, IV, 263; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 148; İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 471, 473, 474; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 162; VIII, 41.

el-Elbânî Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce rivâyetlerinin; Şuayb el-Arnâvud da, Ahmed b. Hanbel'in eserine aldığı rivâyetin sahîh olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

³⁵ Buhârî, Büyü' 67, 73, Itk 21-24, Hibe 6, Şürut 3, 13, 17, Nikâh 19, Talâk 15; Et'ime 30, Keffaret 8, Ferâiz 18, 19, 21, 22; Müslim, Itk 5, 6, 8, 14, 15; Tirmizî, Vesaya 7; Ebû Dâvûd, Itk 2; Nesâî, Talâk 29, Büyü' 86; Dârimî, Talâk 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 100; VI, 81, 175, 180; Abdullah b. Mübârek, *Müsned*, s. 138; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 204, 221, 338; Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, 249; Humeydi, *Müsned*, I, 118; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, s. I, 299, 300; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 508; VII, 302; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, II, 89, 244; III, 873; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 59; III, 195,

٣٦- "إنما الأعمال بالنيات" [ص ١٨٩]

٣٧- "إنما الربا في النسينة" [ص ١٨٩]

٣٨- "إن قعر جهنم سبعين خريفا" [ص ١٩٠]

٣٩- "إن من أشد الناس عذابا يوم القيامة المصورون" [ص ١٩٠]

٤٠- "وإن زنى وإن سرق" [ص ١٩٤]

٤١- "افترق اليهود على إحدى وسبعين فرقة كلها في الهاوية إلا واحدة، وافترق النصارى على

ثنتين وسبعين فرقة كلها في الهاوية إلا واحدة، وستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة

كلها في الهاوية إلا واحدة" [ص ٢١١]

364; IV, 47, 50, 86, 87; Ebû Ya'la, *Müsned*, VII, 411; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 90, 167, 168; XI, 503, 517, 520; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr* XI, 283; Darekûtî, *Sünen*, III, 22; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 223, 224, 248; X, 295, 297-299, 328, 336-338.

³⁶ Buhârî, *Bed'ül-vahy* 1; Ebû Dâvûd, *Talâk* 10; İbn Mâce, *Zühd* 26; Tayâlisî, *Müsned* s. 9; Humeydî, *Müsned*, I, 16; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 17; VII, 123; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 41, 215, 298; II, 180; III, 87; IV, 235; V, 40; VI, 331; VII, 341.

³⁷ Müslim, *Müsâkât* 102, 104; Nesâî, *Büyu'* 50; İbn Mâce, *Ticarât* 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 200; Tayâlisî, *Müsned*, s. 86; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 180; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 32; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 171, 172, 174, 175, 177; Hâkim, *Müstedrek*, II, 49; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 286; VI, 141.

³⁸ Müslim, *İmân* 329; Ebû Ya'la, *Müsned*, XI, 79; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 631.

Ebû Ya'la'da (سبعين) yerine (تسعين) lafzı yer almaktadır.

³⁹ Nesâî, *Zînet*, 114; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 504.

Sadece (من) lafzı yer almayan rivâyetler için bkz. Buhârî, *Libâs* 87; Müslim, *Libâs ve Zînet* 98; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 375; Humeydî, *Müsned*, s. 64; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 200; Bezzâr, *Müsned*, V, 337, 351; Ebû Ya'la, *Müsned*, IX, 43, 134; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 268.

Sadece (إن) lafzı yer almayan rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 26; Bezzâr, *Müsned*, V, 342; Ebû Ya'la, *Müsned*, IX, 136; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, X, 157.

Sadece (يوم القيامة) lafzı yer almayan rivâyet için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 377.

Ayrıca, Buhârî ve Beyhakî rivâyetlerinde (عذابا) lafzından sonra (عند الله) lafızları yer almaktadır.

⁴⁰ Buhârî, *Cenâiz* 1, *Bed'ül-halk* 6, *Libas* 23, *İsti'zân* 30, *Rikâk* 14; Müslim, *İmân* 153; Tirmizî, *İmân* 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 260, V, 166, 285; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 279; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 274-277; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 392, 394, 423, 446; VIII, 118.

Buhârî Cenâiz 1'de söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أتاني أت من ربي فأخبرني أو قال بشرني أنه من مات من أمتي لا يشرك بالله شيئا دخل الجنة . قلت وإن زنى وإن سرق؟ قال وإن زنى وإن سرق."

⁴¹ Tirmizî, *İmân* 18; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 1; İbn Mâce, *Fiten* 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 102; Tâberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VIII, 273; XVIII, 70; XIX, 376, 377; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 175; Hâkim, *Müstedrek*, I, 218.

٤٢- "المؤمنون هينون لينون" [ص ٢١١]

٤٣- "الإيمان بضع وسبعون بابا، أوله شهادة أن لا إله إلا الله وأخره إمطة الأذى من الطريق" [ص ٢١٤]

٤٤- "إن إيمان أبي بكر لو وزن مع إيمان أمي لترجح إيمان أبي بكر" [ص ٢١٥]

٤٥- "من مات وهو يعلم أنه لا إله إلا الله دخل الجنة" [ص ٢١٧]

٤٦- "الأيام أحق بنفسها من وليها والبكر تستأمر في نفسها وإذنها صماتها" [ص ٢٢٣]

٤٧- "أيما امرأة نكحت نفسها بغير إذن وليها فنكاحها باطل" [ص ٢٢٣]

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetlerinin hasen sahih olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

⁴² Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VI, 272 (Mekhul'dan mürsel olarak); VI, 273 (Muttasil olarak).

Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VI, 272'deki hadisin metni:

"قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: المؤمنون هينون لينون كالجمال الأنف إن قيد انقاد و إن أنيخ استناخ على صخرة."

Beyhakî, VI, 272'deki hadisin mürsel oluşuna rağmen diğer rivâyete göre daha sahih olduğunu belirtmektedir.

⁴³ Müslim, *Îmân* 58; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 14; Nesâî, *Îmân* 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 414, 445; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 532; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 420; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 95; IX, 20.

Müslim, Nesâî (her iki eserinde de), Taberânî ve İbn Hibbân, I, 386, 420 rivâyetlerinde (بابا) lafzı yerine (شعبة) lafzı yer almaktadır.

(أوله) ve (وأخره) lafızları hiçbir kaynaktan yer almamaktadır. Müslim, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd ve Taberânî'de (أفضلها) ve (وأدناها); Tirmizî, Ahmed b. Hanbel II, 45'de ve Taberânî VII, 95'de (أرفعها); Taberânî, IX, 20'de (أعلاها) ve Nesâî'de (أوضعها) lafızlarıyla rivâyet edilmektedir.

⁴⁴ İshâk b. Râhûye, *Müsned*, III, 669 (Hz. Ömer'den mevkuf olarak); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, I, 69 (Hz. Ömer'den mevkuf olarak).

"لو وزن إيمان أبي بكر بإيمان أهل الأرض لرجح بهم"

⁴⁵ Müslim, *Îmân* 43.

⁴⁶ Ebû Dâvûd, *Nikah* 23-24; Nesâî, *Nikah* 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 219; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, I, 155; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 459; Darekûtî, *Sünen*, III, 241.

Nesâî'de (البر) yerine (اليتيمة) lafzı ile rivâyet edilmektedir. İbn Ebî Şeybe rivâyetinde ise (إذنها) yerine (إقرارها) lafzı ile rivâyet edilmekte ve (في نفسها) lafzı yer almamaktadır.

Ayrıca (تستأمر) yerine (تستأذن) lafzı ile rivâyet edilen hadisler için bkz. Müslim, *Nikah* 66; Tirmizî, *Nikah* 17; Nesâî, *Nikah* 31; İmam Mâlik, *Nikah*, 1092; Dârimî, *Nikah* 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 241; İmam Şafiî, *Müsned*, 172, 220; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 280; İbn Hibbân, *Sahîh*, IX, 395, 397; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 115, 118, 122.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd ve Nesâî rivâyetlerinin sahih olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

⁴⁷ Tirmizî, *Nikah* 14; Ebû Dâvûd, *Nikah* 18-19; Dârimî, *Nikah* 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 66, 165; Tayâlisî, *Müsned*, s. 206; İmam Şafiî, *Müsned*, s. 220; Humeydî, *Müsned*, I, 112; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 285; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 139, 251; İbn Hibbân, *Sahîh*, IX, 384; Dârekutî,

٤٨- "فإن أصابها فلها مهر مثلها" [ص ٢٢٣]

٤٩- "أن قوما قالوا : يا رسول الله إن قوما يأتونا باللحم ما ندرى أذكروا الله عليه أم لا؟ فقال

رسول الله صلى الله عليه وسلم: سموا عليه وكلوا" [ص ٢٢٣]

٥٠- "الثيب بالثيب" [ص ٢٣٧]

٥١- "فبكروا" [ص ٢٣٧]

٥٢- "نحن الآخرون السابقون بيد أنهم أوتوا الكتاب من قبلنا" [ص ٢٤٣]

Sünen, I, 84; III, 221; Hâkim, *Müstedrek*, II, 182; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 105, 111, 124, 138, 219.

Yukarıda zikredilen hiçbir kaynakta (نفسها) lafzı yer almamaktadır.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd'un eserine aldığı rivayetlerin sahîh olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

⁴⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 105

Beyhakî'de hadis şu şekilde yer almaktadır.

"لا تتكح امرأة بغير أمر وليها فإن نكحت فنكاحها باطل ثلاث مرات فإن أصابها فلها مهر مثلها بما أصاب منها فإن اشتجروا فالسلطان ولي من لا ولي له."

⁴⁹ Buhârî, *Büyu'* 5, *Zebâih ve's-Sayd* 21, *Tevhîd* 13; İmam Mâlik, *Zebâih* 1038; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 132; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 296.

Buhârî *Zebâih ve's-Sayd* 21'de (أنتم) lafzından sonra (ان قوما) lafzı yer almaktadır. (ان قوما) lafzı ile, Buhârî *Tevhîd* 13'te ise (ان ناسا من أهل البادية) lafzı ile, İmam Mâlik'de (ان الأعراب) lafzı ile, İbn Ebî Şeybe'de (ان هنا أقواما حديثا عهدهم بشرک) lafzı ile rivâyet edilmektedir. Yine Buhârî *Tevhîd* 13'te (اذكروا أنتم اسم الله) lafzı ile nakledilmektedir.

⁵⁰ Müslim, *Hudud* 12, 13; Tirmizî, *Hudud* 8; Ebû Dâvûd, *Hudud* 23; İbn Mâce, *Hudud* 7; Dârimî, *Hudud* 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 476; V, 313, 317, 318, 320, 327; Tayâlisî, *Müsned*, s. 79; İmam Şafî, *Müsned*, s. 164; Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, 310, 329; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 541; VII, 285; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 270; V, 3; VI, 320; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 271-273, 291; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 287; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 210, 221.

Müslim, *Hudud* 12'de, söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"خذوا عني خذوا عني قد جعل الله لهن سبيلا البكر بالبكر جلد مائة ونفي سنة والثيب بالثيب جلد مائة والرجم."

⁵¹ Buhârî, *Mevâkîtu's-salât* 14, 33; Nesâî, *Salât* 15; İbn Mâce, *Salât* 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 349, 357, 360, 361; Tayâlisî, *Müsned*, 109; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 46; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 153; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 173; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 323, 332; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 444; *Şuabu'l-îmân*, III, 54.

Buhârî, *Mevâkîtu's-salât* 14'de, hadis şu şekilde yer almaktadır:

"كنا مع بريدة في غزوة في يوم ذي غيم فقال بكروا بصلاة العصر فإن النبي صلى الله عليه وسلم قال : من ترك صلاة العصر فقد حبط عمله."

⁵² Buhârî, *Cuma*, 1, 11, 52; Müslim, *Cuma* 19-21; Nesâî, *Cuma* 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 243, 249, 274, 312, 341, 502; Abdullah b. Mübarek, *Müsned*, s. 66; İmam Şafî, *Müsned*, s. 60, 61; Humeydî, *Müsned*, II, 424; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* I, 514, 515; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 109; Dârekutnî, *Sünen*, II, 3; III, 170, 188; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 297.

Nesâî, Humeydî ve Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* I, 515 dışındaki tüm rivayetlerde (السابقون)'dan sonra (يوم القيامة) lafızları nakledilmektedir.

٥٣- "أنا أفصح من نطق بالضاد بيد أني من قریش" [ص ٢٤٣]

٥٤- "يحشر الناس بهما" [ص ٢٤٧]

٥٥- "تسحروا فإن في السحور بركة" [ص ٢٤٨]

٥٦- "أما رسول الله فقد بات بمنى" [ص ٢٥٠]

٥٧- "من مات ولم يحج فليمت ان شاء يهوديا وان شاء نصرانيا" [ص ٢٦٢]

٥٨- "من ترك الصلاة متعمدا فقد كفر" [ص ٢٦٢]

٥٩- "لأغزون قریشا" [ص ٢٦٨]

⁵³ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 200, 201.

Aclûnî, hadisin isnâdı olmadığı bilgisine eserinde yer vermektedir.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 495; Buhârî, *el-Edebu'l-müfred*, s. 337; Hâkim, *Müstedrek*, II, 475; IV, 618.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel'deki rivâyetin hasen olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'de, söz konusu hadis Şu Şekilde yer almaktadır:

"يحشر الناس يوم القيامة أو قال العباد عراة غرلا بهما قال قلنا وما بهما قال ليس معهم شيء ثم يناديهم بصوت يسمعه من قرب..."

⁵⁵ Buhârî, *Savm* 20; Müslim, *Siyâm* 45; Tirmizî, *Savm* 17; Nesâî, *Siyâm* 18, 19; İbn Mâce, *Siyâm* 22; Dârimî, *Savm* 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 377; III, 229, 243, 258; Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 227, 228; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 274, 275; Bezzâr, *Müsned*, V, 217; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 75, 76; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V, 235, 435, 444; VII, 9, 10, 25, 31; IX, 7; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 213; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 245; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, X, 138; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 296; V, 175; VIII, 91; IX, 155; *el-Mu'cemu's-sagîr*, I, 58; 162; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 236; *Şuabu'l-îmân*, III, 408.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, *Menâsik* 74; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 153.

Ebû Dâvûd'ta hadis Şu Şekilde yer almaktadır:

"عبد الرحمن بن فروخ يسأل ابن عمر قال: إنا نتباع بأموال الناس فيأتي أحدنا مكة فيبيت على المال فقال أما رسول الله صلى الله عليه وسلم فبات بمنى وظل."

el-Elbânî, Ebû Dâvûd rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

⁵⁷ Dârimî, *Menâsik* 2; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 305.

Son dönem hadis araştırmacılarından Hüseyin Selim Esed, Dârimî rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

⁵⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, III, 124; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 323; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, IX, 191; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 343.

İbn Hibbân ve *el-Mu'cemu'l-kebîr* rivâyetlerinde (متعمدا) lafzı yoktur. Ayrıca Abdurrezzâk'da (الصلاة) yerine (فقد برئت منه ذمة الله) lafzının yerine (فقد كفر) lafzı ve (صلاة العصر) yerine (فقد برئت منه ذمة الله) lafzı ile nakledilmektedir.

Şuayb el-Arnâvud, İbn Hibbân rivâyetini sahîh olarak değerlendirmektedir.

⁵⁹ Ebû Dâvûd, *Îmân ve'n-Nüzûr* 17; Abdurrezzâk, *Musannef*, VI, 385; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V, 78; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 185; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XI, 282; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 300; VIII, 518; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 47, 48.

٦٠- "قصر ثوبك فإنه أتقى وأتقى وأبقى" [ص ٢٧٦]

٦١- "اقرأ وارقا" [ص ٢٧٦]

٦٢- "أوتيت جوامع الكلم" [ص ٢٧٩]

٦٣- "إن من البيان لسحرا" [ص ٥١١، ٢٨٠]

٦٤- "فرغ ربك من الخلق والأجل والرزق" [ص ٧٠٧، ٢٨٣]

٦٥- "رفعت الأقلام وجفت الصحف" [ص ٢٨٣]

el-Elbânî, Ebû Dâvûd rivâyetinin sahih olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

⁶⁰ Temel hadis kaynaklarının hiçbirinde (قصر ثوبك) lafzının yer aldığı bir hadis yer almamaktadır. Müellif, musahhaf kavramını izah ederken, örnek olarak bir hadis nakletmek istemekte ve (أتقى), (أتقى) ve (أتقى)lafızlarının geçtiği hadisleri birleştirerek nakletmektedir.

"ارفع ثوبك فإنه أتقى و أتقى" şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 484.

"ارفع ثوبك فإنه أتقى وأتقى" şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, 165; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, V, 150. Beyhakî'de (إزارك) lafzının yerine (ثوبك) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

Ayrıca "ارفع إزارك فإنه أتقى وأتقى" şeklinde gelen rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 364 ve "ارفع إزارك فإنه أتقى وأتقى" şeklinde gelen rivâyet için bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 484.

⁶¹ Tirmizî, *Fedâilu'l-Kur'ân* 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 192; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, VI, 130, 131; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 22; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, II, 50; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 218; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 346, 347.

Hadisin nakledilmeyen kısımları, kaynaklarda muhtelif lafızlarla rivâyet edilmektedir. Tirmizî'de, söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"يجيء القرآن يوم القيامة فيقول : يا رب حله فيلبس تاج الكرامة ثم يقول يا رب زده فيلبس حلة الكرامة ثم يقول : يا رب ارض عنه فيرضى عنه فيقال له : اقرأ وارق وتزاد بكل آية حسنة."

el-Elbânî, Tirmizî rivâyeti için hasen; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivâyeti için sahih li gayrihî değerlendirmesinde bulunmaktadır

⁶² Müslim, *Mesacid* 7, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 250, 314, 442, 501; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 310; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, VI, 318; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 176; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 132, 160.

⁶³ Buhârî, *Nikah* 48, *Tıb* 50; Ebû Dâvûd, *Edeb* 86, 87; Dârimî, *Salât* 199; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 263; Bezzâr, *Müsned*, V, 289; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, X, 83; *el-Mu'cemu'l- evsat*, VII, 341; Hâkim, *Müstedrek*, III, 710; IV, 529; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 208.

⁶⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IX, 193; *el-Mu'cemu'l- evsat*, II, 155; VII, 220; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 182, 200; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 162.

el-Mu'cemu'l- evsat dışındaki kaynaklarda hadis mevkuftur ve Abdullah b. Mesud'da son bulmaktadır.

el-Mu'cemu'l- evsat 'ta söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"فرغ إلى بن آدم من أربع من الخلق والخلق والأجل والرزق"

⁶⁵ Tirmizî, *Sıfatu'l-kıyâme* 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 293; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XI, 178. el-Elbânî, Tirmizî'deki rivâyetinin sahih olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

٦٦- "ليس على المرأة أن تنقض ضفائرها في الغسل" [ص ٢٨٦، ١٠٢١]

٦٧- "جاء الخليل إلى مكة يطالع تركته" [ص ٢٨٦]

٦٨- "أسرعن لحوقا بي أطولكن يدا" [ص ٢٨٦]

٦٩- "لا تقوم الساعة حتى يظهر التحوت" [ص ٣١٦]

٧٠- "من تصدق به فهو خير له" [ص ٣٢٢]

٧١- "الاثنان وما فوقهما جماعة" [ص ٣٣٣]

٧٢- "إذا مرت بكم جنازة يهودي أو نصراني أو مسلم فقوموا لها" [ص ٣٣٧]

٧٣- "جرح العجماء جبار" [ص ٣٧٢، ٣٥٣]

⁶⁶ Temel hadis kaynaklarında böyle bir hadis yer almamaktadır.

Lafzen farklı olmakla birlikte, konuya dair hadisler için bkz. Müslim, Hayz 58, Tirmizî, Tahâret 77; Ebû Dâvûd, Tahâret 98; Nesâî, Tahâret 150; İbn Mâce, Tahâret 108; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 314; İmam Şafîî, *Müsned*, s.19; Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 272; Humeydî, *Müsned*, I,140; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 73; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 117; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 122; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XXIII, 296; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 227; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 178, 181.

⁶⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 108.

Musannef'te yer alan uzunca hadisin ilgili kısmı: "...فجاء إبراهيم بعد ما تزوج إسماعيل يطالع تركته..."

Ayrıca, *el-Külliyât*'taki lafızlarıyla hadisin, Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, s. 1207'de yer aldığı görülmektedir.

⁶⁸ Müslim, Fedâilu's-sahâbe 101, Bezzâr, *Müsned*, I, 360; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 556; VIII, 108; XV, 50; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 26.

⁶⁹ İbn Hibban, *Sahîh*, XV, 258; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 121; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 590.

el-Elbânî, *Müstedrek*'te yer alan rivayetin sahîh olduğu; Şuayb el-Arnâvud ise, *Sahîh*'teki rivayetin zayıf olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

⁷⁰ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

⁷¹ Buhârî, Cemaat ve İmamet 7 (Bab başlığı olarak); İbn Mâce, İkâmetü's-salât 44; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 264; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 198; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, s. 13, 152; Dârekutnî, *Sünen*, I, 281; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 69.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 391.

Şuayb el-Arnâvud, bu rivâyeti sahîh li gayrihî olarak değerlendirmektedir.

⁷³ Buhârî, Zekât 65, Musâkât 4, Diyet 28; Nesâî, Zekât 28; İmam Mâlik, Ukûl 1560; Dârimî, Zekât 30, Diyet 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 288, 274, 382, 386, 406, 467, 475, 482, 493, 495, 499; Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 116; X, 65-67; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 440; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 23, 24; III, 424; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 437; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 46; Taberânî, *el-*

٧٤- "لا ينفع ذا الجد منك الجد" [ص ٣٥٥]

٧٥- "ثلاث جدهن جد وهزلهن جد" [ص ٣٥٦]

٧٦- "احتوا التراب على المداحين" [ص ٣٦٦]

٧٧- "الخراج بالضمنان" [ص ٣٧٢، ٤٣٢]

٧٨- "كن بالسيف شاه" [ص ٣٨٥]

Mu'cemu'l-evsat, III, 38, 355; IV, 185; VII, 333; VIII, 166; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 209; Dârekutnî, *Sünen*, III, 154, 179; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 155; VIII, 342, 344.

Buhârî'de, Nesâî'de yer alan bir rivâyette, Abdurrezzâk'da, Ahmed b. Hanbel'in II, 475 dışındaki tüm rivâyetlerinde, Beyhakî VIII, 344'de, Dârekutnî, Ebû Ya'lâ, İbn Huzeyme ve İshâk b. Râhûye rivâyetlerinde, Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 24; III, 424'de yer alan bir rivâyette ve Taberânî rivâyetlerinde (جرح) lafzı yer almamaktadır.

İmam Mâlik'te, söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"جرح العجماء جبار والبئر جبار والمعدن جبار وفي الركاز الخمس"

⁷⁴ Buhârî, Sıfatu's-salât 71; Deavât 17; Kader 11; İ'tisâm 3; Müslim, Salât 194, 205, 206; Mesâcid 137,138; Tirmizî, Salât 224; Ebû Dâvûd, Salât 139-140; Sücûdu'l-Kur'ân 25; Edeb 97-98; Nesâî, Tatbîk 25; Sehv, 84, 89; İbn Mâce, İkametu's-salât 18; Dârimî, Salât 71, 88; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 87; IV, 92, 93, 97, 101, 245, 247, 250, 254, 285; Abdurrezzâk, *Musannef*, II, 244; X, 440; Humeydî, *Müsned*, II, 337; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 222, 223, 269; II, 95; VI, 32, 40, 89; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 150, 157, 214; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred* 163; Bezzâr, *Müsned*, VI, 22; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 224, 398-400; IV, 412; VI, 38, 40, 191; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 185, 374; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 310, 365, 366; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 231, 232, 345, 347, 349, 373; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, IX, 201; XII, 173; XIX, 393; XX, 382, 383, 386-389, 391-396, 407; XXII, 133; *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 297; IV, 102; VII, 37, 141; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 185; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 94, 98, 185.

⁷⁵ Tirmizî, Talâk 9; Ebû Dâvûd, Talâk 9; İbn Mâce, Talâk 13; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, s. I, 369; Dârekutnî, *Sünen*, III, 256, 257; IV, 18; Hâkim, *Müstedrek*, II, 216; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII,340.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetlerinin hasen olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

Ebû Dâvûd'da, söz konusu hadisin metni: "ثلاث جدهن جد وهزلهن جد النكاح والطلاق والرجعة."

⁷⁶ Müslim, Zühd 68, 69; Tirmizî, Zühd 54; Ebû Dâvûd, Edep 9; İbn Mâce, Edep 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 94; VI, 5; Tayâlisî, *Müsned*, 158; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 297-298; Abd b. Humeyd, *Müsned*, 258; Buhârî, *el-Edebu'l-müfred*, 124; Bezzâr, *Müsned*, VI, 37-40, 48; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 82, 83; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XII, 434; XX, 239, 241, 243-245; *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 64; IV, 202; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 242; *Şuabu'l-imân*, IV, 225.

Müslim, Zühd 69'daki rivayetin metni: "إذا رأيت المداحين فاحثوا في وجوههم التراب"

⁷⁷ Tirmizî, Büyü' 53; Ebû Dâvûd, İcâre 71; Nesâî, Büyü' 15; İbn Mâce, Ticarât 43; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 49, 237; Tayâlisî, *Müsned*, 206; İmam Şafiî, *Müsned*, 189, 243; Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 176; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 373; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, II, 248, 269; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 11; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 30, 55, 82; İbn Hibbân, *Sahîh*, XI, 298, 299; Dârekutnî, *Sünen*, III, 53; Hâkim, *Müstedrek*, II, 18, 19; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 320-322.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, ve İbn Mâce rivâyetleri için hasen değerlendirmesi yapmaktadır.

⁷⁸ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

٧٩- "تقعد إحداهن في قعر بيتها شطر دهرها" بعد قوله "إنهن ناقصات العقل والدين"

[ص ٣٩٩]

٨٠- "أقل الحيض ثلاثة أيام ولياليها وأكثره عشرة أيام" [ص ٣٩٩]

٨١- "أخروا النساء حيث أخرهن الله" [ص ٣٩٩]

٨٢- "أنت الخليفة من بعدي" [ص ٤١٦]

٨٣- "رفع عن أمتي الخطأ والنسيان" [ص ٤٢٤]

٨٤- "من اجتهد وأخطأ فله أجر" [ص ٤٢٤]

⁷⁹ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak söz konusu hadis, şu eserlerde yer almaktadır: Gazzâlî, *el-Müstesfâ fî ilmi'l-usûl*, s. 263; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 394.

Müellifin konuyu ele alış tarzı, Abdülazîz el-Buhârî'nin, *Keşfü'l-esrâr* isimli eserindeki konu işleyişine benzer niteliktedir.

Keşfü'l-esrâr'da söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"أنهن ناقصات عقل ودين. فقيل ما نقصان دينهن؟ فقال تقعد إحداهن في قعر بيتها شطر دهرها"

⁸⁰ Dârekutnî, *Sünen*, I, 219. Rivâyette (وليالها) lafzı yoktur.

Ayrıca "أقل الحيض ثلاث وأكثره عشر" şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Dârekutnî, *Sünen*, I, 210 (Süfyan es-Sevrî'den maktu olarak); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VIII, 129; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 189.

Dârekutnî, I, 219'daki hadisin senesinde yer alan mechul ve mecrûh ravilere eserinde değinmektedir.

⁸¹ Tebrizî, *Miškâtü'l-Mesabih*, III, 130.

"أخروهن حيث أخرهن الله" şeklindeki rivâyetler için bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, III, 149 (Abdullah b. Mesut'tan mevkuf olarak); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, IX, 295, 296 (Abdullah b. Mesut'tan mevkuf olarak).

⁸² Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

Bu hadis, Hz. Ali'nin hilafetine dairdir. Müellif mütevâtir haber kavramı ile ilgili bir meseleyi açıklarken, aslen âhad olmakla birlikte mezhep propagandacıların mütevâtirmiş gibi yaydıkları yalan haberlere örnek olarak vermektedir.

⁸³ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 433.

(رفع) yerine (وضع) lafzı ile yapılan rivâyetler için bkz. İbn Mâce, Talâk 16; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 161; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 84; VII, 357.

(رفع) yerine (تجاوز) lafzı ile yapılan rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 82, 172; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 202; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 97; XI, 133; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 52; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 170; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 356; VIII, 235; X, 60.

Ayrıca (رفع) yerine (عفا) lafzı ile yapılan rivâyet için bkz. Saîd b. Mansûr, *Sünen*, s. I, 278.

el-Elbânî İbn Mâce rivâyetinin sahîh olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

⁸⁴ Buhârî, İ'tisâm 21; Müslim, Akzıye 15, Tirmizî, Ahkâm 2; Ebû Dâvûd, Akzıye 2; Nesâî, Adâbu'l-kudât 3; İbn Mâce, Ahkâm 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 198, 204, 205; İmam Şafiî, *Müsned*, s. 244, 355; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 328; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 120; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 461; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 309; İbn Hibbân, *Sahîh*, XI, 447; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 162;

۸۵- "يا خيل الله اركبي" [ص ۴۳۱]

۸۶- "عفوت لكم عن صدقة الخيل والرقيق" [ص ۴۳۱، ۶۳۲]

۸۷- "الكيس من دان نفسه وعمل لما بعد الموت" [ص ۴۴۴]

۸۸- "من صام رمضان وستا من شوال" [ص ۴۴۶، ۸۲۲]

۸۹- "لا تسبوا الدهر فإن الدهر هو الله" [ص ۴۴۶]

III, 292; IV, 63; VIII, 37; IX, 15; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 203, 204, 210; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 99; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 117-119; *Şuabu'l-îmân*; VI, 73.

Buhârî'de söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"إذا حكم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران وإذا حكم فاجتهد ثم أخطأ فله أجر."

⁸⁵ Hâkim, *Müstedrek*, II, 397; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 362.

Zehebî, *Müstedrek*'te yer alan rivayetin sahîh olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

⁸⁶ İbn Mâce, *Zekât* 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 92, 113, 121, 132, 145, 146, 148; Tayâlisî, *Müsned*, s. 19; Ebû Ya'îlâ, *Müsned*, I, 256; İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 28; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IX, 177; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 387; Dârekutnî, *Sünen*, II, 126; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 117.

Ahmed b. Hanbel, I, 92, 113, 145, 148, Dârekutnî, İbn Huzeyme ve Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat* rivâyetlerinde (صدقة) lafzı yer almamaktadır.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyetinin hasen olduğu; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin sahîh olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

⁸⁷ Tirmizî, *Sıfatu'l-kıyâmet* 25; İbn Mâce, *Zühd* 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 124; Tayâlisî, *Müsned*, s.153; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 281, 284; *el-Mu'cemu's-sâğîr*, II, 107; Hâkim, *Müstedrek*, I, 125; IV, 280; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 369; *Şuabu'l-îmân*, VII, 350.

Zehebî, *Müstedrek*'te yer alan rivâyetin sahîh olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır. el-Elbânî, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetleri için; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivâyetleri için zayıf değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

⁸⁸ Müslim, *Sîyâm* 204; Tirmizî, *Savm* 53; Ebû Dâvûd, *Sîyâm* 58; İbn Mâce, *Sîyâm* 33; Dârimî, *Savm* 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 308, 324, 344; V, 417, 419; Tayâlisî, *Müsned*, s. 81; Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 315; Humeydî, *Müsned*, s.188; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 342; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s.104, 336; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 147, 163, 164; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 297; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 396, 398; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 102; IV, 134-137; *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 293; V, 49, 50, 171; VII, 346; VIII, 275; IX, 13; *el-Mu'cemu's-sâğîr*, I, 397; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 292; *Şuabu'l-îmân*, III, 347-349, 396.

Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel V, 417, 419; Abd b. Humeyd s. 104, Dârimî, İbn Ebî Şeybe ve İbn Huzeyme rivâyetleri ile Beyhakî ve Taberânî'nin bazı rivâyetlerinde, (ثم أتبعه) lafzından sonra (رمضان) lafzı yer almaktadır.

⁸⁹ Müslim, *el-Elfazu mine'l-edeb* 3-5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 395, 491, 499; V, 299, 311; V, 360; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 97; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 457; Ebû Ya'îlâ, *Müsned*, X, 452; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 199.

Yukarıda zikredilen tüm kaynaklarda hadis, (فإن الدهر هو الله) yerine (فإن الله هو الدهر) şeklinde rivâyet edilmektedir.

٩٠- "إن من أعظم الناس أجراً الوزير الصالح من أمير يتبعه في ذات الله" [ص ٤٥٤]

٩١- "إن إبراهيم لم يكذب إلا في ثلاث تثنتين في ذات الله" [ص ٤٥٤]

٩٢- "إن لك في الجنة بيتا ويروى (كنزا) وإنك لذو قرنيها" [ص ٤٦١]

٩٣- "إن الله قد أبدله بيديه جناحين يطير بهما في الجنة حيث يشاء" [ص ٤٦١، ٤٦٢]

٩٤- "...لأن النبي أعطاه مخرصة وقال: تلقاني بها في الجنة" [ص ٤٦٢]

٩٥- "من أشراط الساعة أن تَلِدَ الأُمَّة رَبَّتْهَا" [ص ٤٦٦]

٩٦- "خلق الله الأرواح قبل الأجساد بألفي عام" [ص ٤٧٠]

⁹⁰ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

Ancak söz konusu hadis, Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, I, 93'te yer almaktadır. Eserde (يتبعه) yerine (يطنعه) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

⁹¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 98; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 291; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 198.

⁹² Bezzâr, *Müsned*, III, 121; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 209.

⁹³ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

Lafzen farklı olmakla birlikte, konuya dair hadisler için bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 350; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 107; XI, 396; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 87; Hâkim, *Müstedrek*, III, 42, 231, 232, 234.

Ayrıca söz konusu hadis, *el-Külliyât*'taki lafızlarla şu eserlerde yer almaktadır:

Firuzâbâdî, *el-Kâmûs'ul-muhît*, s. 276; İbn Abdilberr, *el-İstâb*, I, 313; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd*, III, 336.

⁹⁴ İbn Ebî 'Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, IV, 77; Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, XI, 734; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, VI, 301.

Yukarıda zikredilen eserlerde hadis, (يوم القيامة) yerine (في الجنة) lafzı ile nakledilmektedir.

Lafzen farklı olmakla birlikte konuya dair diğer rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 496; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 201; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 114; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 256;

Ayrıca, söz konusu hadis, *el-Külliyât*'taki lafızlarla şu eserlerde yer almaktadır: Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 397; Firuzâbâdî, *el-Kâmûs'ul-muhît*, I, 492.

⁹⁵ Buhârî, Itk 8.

Hadisteki (أن تَلِدَ الأُمَّة رَبَّتْهَا) kısmını içeren farklı rivâyetler için bkz. Müslim, *Îmân* 1; Tirmizî, *Îmân* 4; Ebû Dâvûd, *Sünne* 16; Nesâî, *Îmân* 5; İbn Mâce, *Îmân* 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 51; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 528; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 389; Dârekutnî, *Sünen*, III, 257; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 203.

⁹⁶ Aclunî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 112, 113. Aclunî bu hadisin çok zayıf olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

٩٧- "إن أرواح المؤمنين في أجواف طير خضر" [ص ٤٧٠]

٩٨- "والله لقد رزقك الله حلالاً طيباً فاخترت ما حرم الله عليك من رزقه مكان ما أحل لك من حلاله" [ص ٤٧٣]

٩٩- "صوموا لرؤيته وأفطروا لرؤيته" [ص ٤٧٤، ٧٨٣]

١٠٠- "إذا ابتلت النعال فالصلاة في الرحال" [ص ٤٧٨، ٩١٠]

١٠١- "من قاء أو رعف فليتوضأ" [ص ٤٧٩]

١٠٢- "لا يقولن أحدكم زرعت بل حرثت" [ص ٤٩٢]

⁹⁷ İbn Mâce, Cenâiz 4; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXV, 104.

İbn Mâce rivâyetinde (أجواف) lafzı bulunmamaktadır.

el-Elbânî İbn Mâce rivâyetini zayıf olarak değerlendirmektedir.

⁹⁸ İbn Mâce, Hudud 38; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VIII, 51.

İbn Mâce'de (عليك) yerine (عسك) lafzı ile rivâyet edilirken, Taberânî'de bu lafız bulunmamaktadır. İki eserde de (والله) lafzı yerine (عدو الله) lafzı ile rivâyet edilmiştir.

el-Elbânî İbn Mâce rivâyetinin mevzu olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

⁹⁹ Buhârî, Savm 11; Müslim, Sîyâm 4, 18, 19; Tirmizî, Savm 2, 5; Nesâî, Sîyâm 8, 9, 12, 13, 37; Dârimî, Savm 1, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 226, 258; II, 422, 430, 438, 454, 456, 469, 497; IV, 23, 321; Tayâlisî, *Müsned*, s. 118, 249, 304, 325; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 187; Abdurrezâk, *Musannef*, IV, 156; İbn Ebî Şeybe, II, 284; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 69, 71, 72, 85; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IV, 243; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 204; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 226; 238, 239, 356, 360; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 25; XI, 271, 286; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 383; III, 19; VI, 42, 254; IX, 159; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 112; Hâkim, *Müstedrek*, I, 587; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 205-208, 247, 252;

¹⁰⁰ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak, lafzen farklı olmakla birlikte, konuya dair hadisler için bkz. Ebû Dâvûd, Salât, 206-207; İbn Mâce, İkâmetu's-salât, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 74; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 43; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 80, 179; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 435, 438; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 188, 189; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 346; Hâkim, *Müstedrek*, I, 431; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 71, 186; *Şuabu'l-imân*, V, 163.

Ayrıca söz konusu hadis, *el-Külliyât*'taki lafızlarla şu eserlerde yer almaktadır: Hattâbî, *Garîbu'l-hadis*, I, 73; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye*, II, 503; V, 185; Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadis*, IV, 3.

¹⁰¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 142.

es-Sünenü'l-kübrâ'da hadis şu şekilde nakledilmektedir:

"إذا قاء أحدكم في صلاته أو قلس أو رعف فليتوضأ ثم ليبين على ما مضى من صلاته ما لم يتكلم."

Ayrıca söz konusu hadis, *el-Külliyât*'taki şekliyle şu eserlerde yer almaktadır: İbn Bedrân ed-Dimeşkî, *el-Medhâl*, I, 118; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Î'lâmu'l-mevkûn*, I, 32.

¹⁰² İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 30; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 80; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 138; *Şuabu'l-imân*, IV, 311.

۱۰۳- "عليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين من بعدي" [ص ۴۹۷]

۱۰۴- "دع ما يريبك إلى ما لا يريبك" [ص ۵۲۸]

۱۰۵- "لا أحصي ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك" [ص ۵۳۴]

۱۰۶- "من أدبت إليه نعمة فليشكرها" [ص ۵۳۶]

۱۰۷- "من لم يشكر الناس لم يشكر الله" [ص ۵۳۶]

۱۰۸- "إن من الشعر لحكمة" [ص ۵۳۷]

Yukarıda zikredilen eserlerde hadis, (بل) yerine (ولكن ليقول) lafzı ile rivâyet edilmektedir. Ayrıca, söz konusu hadis, *el-Külliyyât*'taki lafızlarla şu eserde yer almaktadır. İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr*, VI, 274.

Şuayb el-Arnâvud, İbn Hibbân rivâyetini sahîh olarak değerlendirmektedir.

¹⁰³ Tirmizî, İlim 16; Ebû Dâvûd, Sünnet 5; İbn Mâce, İmân 6; Dârimî, Mukaddime 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 126; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 174; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XVIII, 245, 246, 248, 249, 257; Hâkim, *Müstedrek*, I, 174, 176, 177; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 114; *Şuabu'l-imân*, VI, 67.

Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XVIII, 246 dışındaki rivâyetlerde (من بعدي) lafzı yer almamaktadır.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyetinin; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetinin sahîh olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

¹⁰⁴ Buhârî, Büyü' 3 (mevkuf olarak); Nesâî, Eşribe 50; Dârimî, Mukaddime 20, Büyü' 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 200; III, 112, 153; Abdurrezâk, *Musannef*, III, 117; IV, 540; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 142; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*; III, 474; IV, 227; V, 87; V, 89; Bezzâr, *Müsned*, IV, 175; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 468, 469; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XII, 132; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, III, 75, 76; XXII, 78, 81, 147; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 180; Hâkim, *Müstedrek*, I, 116; II, 15, 16; IV, 110; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 335; X, 115.

¹⁰⁵ Müslim, Salât 222; Tirmizî, Deavât 76, 113; Ebû Dâvûd, Salât 147-148, Vitir 5; Nesâî, Tahâret 120; Salât 47, 71; İbn Mâce, İkâmetu's-salât, 117, Duâ 3; İmam Mâlik, Kur'ân 499; Abdurrezâk, *Musannef*, II, 156, 157; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 19, 89; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, II, 75; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 56; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 98, 231, 239, 452; IV, 416, 417; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 237; VIII, 48; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 335; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 258; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 85; Dârekutnî, *Sünen*, I, 144; Hâkim, *Müstedrek*, I, 449; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 127; III, 42; *Şuabu'l-imân*, III, 383.

¹⁰⁶ Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, VI, 516 (mürsel olarak); el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 238 (muttasıl olarak).

İki eserde de hadis, (أذيت) yerine, (أزلت) lafzı ile nakledilmektedir.

¹⁰⁷ Tirmizî, Birr ve sıla 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258; III, 32; IV, 278; Abdurrezâk, *Musannef*, X, 425; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 365; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, II, 356; *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 51; Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, VI, 516.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyeti için; Şuayb el-Arnâvud da, Ahmed b. Hanbel rivâyetleri için sahîh değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

¹⁰⁸ Buhârî, Edeb 90; İbn Mâce, Edeb 41.

۱۰۹- "امرأ القيس حامل لواء الشعراء" [ص ۵۳۷]

۱۱۰- "أنا النبي لا كذب أنا ابن عبد المطلب" [ص ۵۳۷]

۱۱۱- "هل أنت إلا إصبع دميت وفي سبيل الله ما لقيت" [ص ۵۳۷]

۱۱۲- "فوضع شطرها" [ص ۵۳۹]

۱۱۳- "الشيطان يجري من ابن آدم مجرى الدم" [ص ۵۴۰]

۱۱۴- "هم أصحاب البدع والأهواء" [ص ۵۴۱]

¹⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 228.

Müsned'te (إلى النار) (الشعراء)'dan sonra (صاحب) (حامل) yerine lafzı yer almaktadır. Ayrıca (إلى النار) lafzı gelmektedir.

Lafzen farklı olmakla birlikte, konuya dair diğer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 201; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebrî*, XVIII, 99, 100.

Şuayb el-Arnâvud, hadis için isnadı çok zayıf; el-Elbânî ise, münker olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

¹¹⁰ Buhârî, Cihâd ve Siyer 52, 60, 96, 164, Megâzî 51; Müslim, Cihâd ve Siyer 78, 79, 80; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 280, 281, 289, 304; Tayâlisî, *Müsned*, s. 96; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 301, 302; İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s. 364; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 279; VI, 530; VII, 416, 417; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 188, 191, VI, 155; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, III, 271; İbn Hibbân, *Sahîh*, XI, 90; XIII, 84; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebrî*, V, 190; VI, 35; VII, 298; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 143; IX, 154, 155; *Şuabu'l-îmân*, I, 149.

¹¹¹ Buhârî, Cihâd ve Siyer 9; Edeb 90; Müslim, Cihâd ve Siyer 112; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 81; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 312; 313; Abdurrezzâk, *Musannef*, II, 447; Humeydî, *Müsned*, II, 341; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 297, 304; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 280; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 143, 159; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, III, 101; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 538; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebrî*, II, 171, 172; VII, 54; XXII, 152; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 43.

¹¹² Buhârî, Salât 1, Enbiyâ 7; Müslim, İmân 263; Nesâî, Salât 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 143; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 140; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 419.

Buhârî Salât 1'de söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"قال النبي صلى الله عليه وسلم (ففرض الله على أمتي خمسين صلاة فرجعت بذلك حتى مررت على موسى فقال ما فرض الله لك على أمتك؟ قلت فرض خمسين صلاة قال فارجع إلى ربك فإن أمتك لا تطيق ذلك فارجعني فوضع شطرها فرجعت إلى موسى قلت وضع شطرها فقال راجع ربك فإن أمتك لا تطيق فارجعت فوضع شطرها فرجعت إليه فقال ارجع إلى ربك فإن أمتك لا تطيق ذلك فارجعته فقال...."

¹¹³ Buhârî, İ'tikâf 12, Ahkâm 21 ; Ebû Dâvûd, Sünnet 17 ; İbn Mâce, Siyâm 65 ; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, IV, 258; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VI, 186; XIII, 31; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 347; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebrî*, XXIV, 71; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, V, 321.

¹¹⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 338; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, V, 449.

Beyhakî'de (الأهواء)'dan önce, (أهل) lafzı gelirken, Taberânî'de ise, (أصحاب) lafzı gelmektedir.

۱۱۵ - "قلب المؤمنین بین إصبعین من أصابع الرحمن" [ص ۵۴۹]

۱۱۶ - "فإذا أحببته كنت له سمعا وبصرا فبی یسمع وبی يبصر" [ص ۵۵۰]

۱۱۷ - "إذا دعي أحدكم إلى طعام فليجب فإن كان صائما فليصل" [ص ۵۵۳]

۱۱۸ - "رأيت ربي في منامي في أحسن صورة" [ص ۵۵۹]

۱۱۹ - "إن الله خلق آدم على صورته" [ص ۵۵۹]

۱۲۰ - "من يدخل الجنة على صورة آدم وطوله ستون ذراعا" [ص ۵۶۰]

۱۲۱ - "من أعتق شِقْصا له في عبدٍ قومٍ عليه نصيبٌ شريكه إن كان موسيرا" [ص ۵۷۶]

¹¹⁵ Müslim, Kader 17; İbn Mâce, İftitâhu'l-kitâb 13; Duâ 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 168; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, III, 755; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 137; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 414, 443; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 184, 222; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 117; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 147; III, 33; VIII, 306; IX, 164; Hâkim, *Müstedrek*, I, 706; II, 317; IV, 357.

¹¹⁶ Buhârî, Rikâk 38; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 58; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IX, 139; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 346; X, 219.

Bu rivâyet, hadis-i kudsîdir.

¹¹⁷ Müslim, Nikâh 106; Tirmizî, Savm 64; Ebû Dâvûd, Siyâm 75; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 279, 489, 507; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, I, 136; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 243; IV, 141; VI, 82; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 424; İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 119; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, X, 231; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 263.

Tirmizî, Beyhakî, İbnu'l-Ca'd ve Taberânî dışındaki rivâyetlerde (إلى طعام) lafzı bulunmamaktadır. Nesâî II, 243 ve IV, 141'de ise bu lafzın yerine (إلى الدعوة) lafzı gelmektedir. (فليصل) lafzı yerine İbnu'l-Ca'd ve Taberânî'de (فليدع بالبركة) lafzı yer alırken, Nesâî, VI, 82'de ise (دعا بالبركة) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

¹¹⁸ Dârimî, Rûya 12; İbnu Ebî 'Asım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, VI, 158; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IV, 475; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 317.

el-Âhâd ve'l-mesânî dışındaki eserlerde (منام) lafzı yer almamaktadır.

Ayrıca, (أتاني الليلة ربي تبارك وتعالى في أحسن صورة) şeklindeki rivâyet için bkz. Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 39.

¹¹⁹ Müslim, Birr ve Sıla 115; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 244, 251, 323, 463, 519; Abdurrezzâk, *Musanef*, IX, 445; Humeydî, *Müsned*, II, 476; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 283; İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 419; XIII, 18.

¹²⁰ Müslim, Cennet 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 315; Abdurrezzâk, *Musanef*, X, 384; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 33.

¹²¹ Buhârî, Şerike 5, 14; Müslim, İtk 3; Ebû Dâvûd, İtk 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 426; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, IV, 422, 423; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 160, 163; Nesâî, *es-Sünen'ül-kübrâ*; III, 183, 185; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 157; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IX, 10; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 277, 281.

Kaynaklarda muhtelif lafızlarla nakledilen hadis, *el-Külliyât*'ta yer aldığı şekliyle Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 366; IV, 468'de yer almaktadır.

١٢٢- "التي لا ينقص ورقها، هي النخلة، والخبثة هي الحنظل" [ص ٥٨٨]

١٢٣- "كيوم ولدته أمه" [ص ٥٨٩]

١٢٤- "أنا عند ظن عبدي بي" [ص ٥٩٣]

١٢٥- "السلطان ظل الله في الأرض" [ص ٥٩٥]

١٢٦- "اللهم استر عوراتنا" [ص ٥٩٨]

¹²² Temel hadis kaynaklarında bu şekilde nakledilen bir hadis bulunmamaktadır. Ancak hadis, iki rivâyette yer alan bir takım lafızları ihtivâ etmektedir.

I. rivâyet:

"أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم بقناع عليه رطب فقال { مثلا كلمة طيبة كشجرة طيبة أصلها ثابت وفرعها في السماء { } تؤتي أكلها كل حين بإذن ربها { قال هي النخلة { ومثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة اجتثت من فوق الأرض ما لها من قرار { قال هي الحنظل"

Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 15; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 170; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 182; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 222.

II. rivâyet:

"عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم (إن من الشجر شجرة لا يسقط ورقها وإنما مثل المسلم فحدثوني ما هي). فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله ووقع في نفسي أنها النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ما هي يا رسول الله ؟ قال (هي النخلة)"

Buhârî, *İlim* 4, 50; Edeb 79; Müslim, *Sıfâtü'l-Münafikîn* 63; Tirmizî, *Emsâl* 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 31, 61, 157, Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 371; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 481; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XII, 342; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 12, 24.

Ayrıca, şu eserlerde "التي لا ينقص ورقها، هي النخلة" şeklinde nakiller yer almaktadır. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, V, 22; Suyûtî, *el-İtkân*, IV, 232; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, III, 107.

¹²³ Buhârî, *Hacc* 4; *İhsâr* 10, 11; Tirmizî, *Hacc* 41; Tefsîru'l-Kur'ân 39; Nesâî, *Mesâcid* 6; *Siyâm* 40; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât* 173, 196; Dârimî, *Tahâret* 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 191, 194, 368; II, 248, 484; IV, 66, 123; V, 378; VI, 119, 122; Tayâlisî, *Müsned*, s. 30, 135, 329; Abdurezzâk, *Musannef*, I, 51; III, 404; V, 4, 6, 500; Humeydî, *Müsned*, II, 440; Saîd b. Mansûr, *Sünen*; II, 155; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 141, 261; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 442, 471; III, 120, 123, 415; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 237, 238; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 83, 228; Bezzâr, *Müsned*, I, 361; II, 89; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 256, II, 89; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 168, 170; IV, 475; V, 175; VII, 329; XI, 61; XIII, 179; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 288; III, 335; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 511; V, 205; XIV, 330; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, V, 24; VIII, 133; XII, 347; XVII, 336, 347; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 49, 297; VIII, 38, 54, 174, 275; IX, 117; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 314; Dârekutnî, *Sünen*, I, 85; II, 283; Hâkim, *Müstedrek*, I, 84; II, 432, 471; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 396; IV, 295; V, 67, 261, 262; *Şuabu'l-îmân*, III, 307, 396, 470, 478; IV, 175; V, 336; VII, 9.

Buhârî, *Hacc* 4'de hadis şu şekilde yer almaktadır: "من حج الله فلم يرفث ولم يفسق رجع كيوم ولدته أمه"

¹²⁴ Buhârî, *Tevhid* 35; Müslim, *Zikr* 2, *Tevbe* 1; Tirmizî, *Deavât* 132; İbn Mâce, *Edeb* 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 251, 315, 413, 445, 482, 516, 524, 534; III, 210, 277, 491; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 412; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VI, 12; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 401, 402, 405, 407; III, 93; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XIX, 416; XXII, 87, 88; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 261; VIII, 56; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 268; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 6, 7, 9.

¹²⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 162; *Şuabu'l-îmân*, VI, 15, 17, 18.

el-Elbânî hadisin zayıf olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3.

١٢٧- "فلم أر عبقريا يفري فريه" [ص ٥٩٨]

١٢٨- "تعلموا العلم" [ص ٦١١]

١٢٩- "أهل الجنة لا يتعوطون ولا يبولون وإنما هو عرق يجري من أعراضهم مثل ریح المسك
[ص ٦٢٥]"

١٣٠- "فعلية بالصوم" [ص ٦٣٠]

١٣١- "حق على الله تعالى أن يدخل الجنة" [ص ٦٣٠]

١٣٢- "واعفوا للحي" [ص ٦٣٢]

Hadis, eserde şu şekilde yer almaktadır:

"قلنا يوم الخندق : يا رسول الله هل من شيء نقوله فقد بلغت القلوب الحناجر قال نعم اللهم استر عوراتنا وأمن روعاتنا قال فضرب الله عز وجل وجوه أعدائه بالريح فهزمهم الله عز وجل بالريح"

el-Elbânî ve Şuayb el-Arnâvud bu hadisi zayıf olarak değerlendirmektedir.

¹²⁷ Buhârî, Fedâilu's-sahâbe 6; Tirmizî, Rûya 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 450; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 280; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 177; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XII, 301.

Buhârî'de söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"أن النبي صلى الله عليه وسلم قال (أريت في المنام أني أنزع بدلو بكرة على قلب فجاء أبو بكر فنزع ذنوبا أو ذنوبين نزا ضعيفا والله يغفر له ثم جاء عمر بن الخطاب فاستحالت غربا فلم أر عبقريا يفري فريه حتى روي الناس وضربوا بعطن"

¹²⁸ Dârimî, *Mukaddime* 19, 24, 27, 34, 43, 48; Tayâlisî, *Müsned*, s. 53; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 63; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 441; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VI, 200; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 81, 82; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 208; Şuabu'l-îmân, II, 253, 268, 275, 287, 288.

¹²⁹ Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadis*, II, 409.

¹³⁰ Buhârî, *Savm* 10, *Nikâh* 2, 3; Müslim, *Nikâh* 1, 3; Tirmizî, *Nikâh* 1; Ebû Dâvûd, *Nikâh* 1; Nesâî, *Siyâm* 43; *Nikâh* 3; İbn Mâce, *Nikâh* 1; Dârimî, *Nikâh* 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 378, 424, 425, 432; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, I, 138; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 453; Bezzâr, *Müsned*, II, 58; IV, 308, 318; 319; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 95, 96; III, 262; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX, 122; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, X, 83, 122; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 37, 218; V, 103; VIII, 137; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 312; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 296; VII, 77; Şuabu'l-îmân, III, 300; IV, 380.

¹³¹ Buhârî, *Cihâd* 4, *Tevhid* 22; Nesâî, *Cihâd* 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 483; Abdurrezzâk, *Musannef*, III, 5; Humeydî, *Müsned*, I, 191; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 15; İbn Hibbân, *Sahih*, V, 42; X, 453; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 158; Şuabu'l-îmân, IV, 21.

¹³² Buhârî, *Libâs* 63; Müslim, *Tahâret* 52; Tirmizî, *Edeb* 18; Nesâî, *Tahâret* 15, *Zinet* 2, 56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 16, 52, 229, 356, 365, 366, 387; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 226; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 66; V, 406, 407; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 105; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XI, 152; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 238; IX, 162; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 75; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 149; Şuabu'l-îmân, III, 24; V, 219.

۱۳۳- "إن الله كتب كتابا فهو عنده فوق عرشه: إن رحمتي سبقت غضبي" [ص ۶۳۴]

۱۳۴- "إذا سألتم الله الجنة فاسألوه الفردوس الأعلى فإنه أعلى الجنة وأوسطها" [ص ۶۳۹]

۱۳۵- "لم يكذب إبراهيم غير ثلاث مرات" [ص ۶۴۶]

۱۳۶- "الأنبياء بنو علات" [ص ۶۵۶]

۱۳۷- "أنه لا يبلى بالتراب بل يبلى بلا تراب" [ص ۶۵۸]

۱۳۸- "كنت نبيا وآدم بين الماء والطين" [ص ۶۶۲]

۱۳۹- "من لم يتغن بالقرآن" [ص ۶۷۰]

¹³³ Buhârî, *Tevhid* 22, 28; İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb* 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 257, 259, 397, 466; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 411; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 417, 418; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 316.

¹³⁴ Buhârî, *Cihâd* 4, *Tevhîd* 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 335, 339; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 471; XVI, 402; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 15, 158.

¹³⁵ Buhârî, *Enbiya* 11; Müslim, *Fedâil* 154; Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 403; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 98; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 426; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 45; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 366.

Yukarıda zikredilen tüm eserlerde (مرات) lafzı yer almamaktadır.

¹³⁶ Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, III, 347.

(أولاد علات) şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Buhârî, *Enbiyâ* 49; Müslim, *Fedâil* 143; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 463; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 316.

(أخوة لعلات) şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Buhârî, *Enbiyâ* 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 406, 437; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 401; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 499; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 124; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 648.

(أبناء علات) şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Müslim, *Fedâil* 144; Ahmed b. Hanbel, II, 463, 541; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 75.

¹³⁷ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

¹³⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 132; Suyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire*, s. 163.

Aclûnî, kaynaklarda bu lafızlarla nakledilen bir hadisin olmadığını söylemektedir.

¹³⁹ Buhârî, *Tevhîd* 44; Ebû Dâvûd, *Vitr* 20; İbn Mâce, *İkâmetü's-salât* 176; Dârimî, *Salât* 171, *Fedâilu'l-Kur'ân* 34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 172, 175, 179; Tayâlisî, *Müsned*, s. 28; Abdurrezzâk, *Musannef*, II, 483; Humeydî, *Müsned*, I, 41; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 257; VI, 119; Bezzâr, *Müsned*, IV, 68; VI, 148; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 49, 93; VIII, 195; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 326; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, V, 34; XI, 121; Hâkim, *Müstedrek*, I, 758-760; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 54; X, 229-231; *Şuabu'l-îmân*, II, 388; II, 528.

Tüm eserlerde hadis şu şekilde yer almaktadır: "ليس منا من لم يتغن بالقرآن"

١٤٠- "إنه ليغان على قلبي فأستغفر الله في اليوم سبعين مرة" [ص ٦٧١]

١٤١- "اللهم غبظا لا هبطا" [ص ٦٧٢]

١٤٢- "من تعدد علي الكذب فآلتيبوا مقعده من النار" [ص ٦٨١]

١٤٣- "إن الله تعالى فرض على عباده خمس صلوات" [ص ٦٨٨]

١٤٤- "الحسن والحسين سيذا شباب أهل الجنة" [ص ٦٩٦]

¹⁴⁰ Temel hadis kaynaklarında (سبعين مرة) lafzının yer aldığı böyle bir hadis bulunmamaktadır.

(مائة مرة) lafzıyla nakledilen rivâyetler için bkz. Müslim, Zikr 41; Ebû Dâvûd, Vitr 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 260; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 142; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 116; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 211; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 302; Hâkim, *Müstedrek*, I, 691; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 52; *Şuabu'l-îmân*, I, 438; V, 380.

Ayrıca söz konusu hadis, *el-Külliyyât*'taki lafızlarla şu eserlerde yer almaktadır. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, 769; Kâdi Beyzâvî, *Kâdi Beyzâvî (Envaru't-tenzîl)*, II, 107.

¹⁴¹ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak şu eserlerde bu hadise yer verilmektedir: Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, II, 14; Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, s. 877; İbnü'l-Cevzî, *Garîbu'l-hadis*, II, 145, 488; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, III, 633; V, 542; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, VII, 358, 421; Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadis*, IV, 497; Muhammed b. Ebi Bekir er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 488, 705. Hadisin nakledilme şekli ve yapılan açıklamalar, *el-Kâmûsu'l-muhît* ile aynı niteliktedir.

¹⁴² Buhârî, İlm 38; Müslim, Mukaddime 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 70; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 457.

Ahmed b. Hanbel rivâyetinde (مقعدة) yerine (بيتا) lafzı yer almaktadır.

¹⁴³ Ebû Saîd eş-Şâşî, *Müsned*, II, 294.

Ayrıca (افترض الله على عباده خمس صلوات) şeklindeki rivâyetler için bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 295; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 199.

(خمس صلوات افترضهن الله على عباده) şeklindeki rivâyetler için bkz. İbn Mâce, *İkâmetü's-salât* 194; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 317, 322; İbn Hibbân, *Sahîh*, V, 23; VI, 174; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 56; IX, 126; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, III, 45.

(افترض الله على عباده صلوات خمساً) şeklindeki rivâyetler için bkz. Nesâî, *Salât* 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 267; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V, 316; İbn Hibbân, *Sahîh*, VI, 174; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 199; Dârekutnî, *Sünen*, I, 224; Hakîm, *Müstedrek*, I, 317.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân rivâyetlerinin sahîh olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

¹⁴⁴ Tirmizî, *Menâkıb* 31; İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb* 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3, 62, 64, 82; V, 391, 392; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, VI, 378; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 50, 80, 145, 149, 150; İbn Hibbân, XV, 411, 413; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XIX, 292; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 347; V, 242; VI, 10, 238.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetinin; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin sahîh olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

١٤٥- "ألين قلوبا وأرق أفئدة" [ص ٦٩٦]

١٤٦- "الحكمة يمانية، والإيمان يمان" [ص ٦٩٦]

١٤٧- "لا تكوني فاحشة" [ص ٦٩٧]

١٤٨- "لو كانت الدنيا تزن عند الله جناح بعوضة" [ص ٧٠١]

١٤٩- "اللهم إني أعوذ بك من جهد البلاء ودرك الشقاء وسوء القضاء وشماتة الأعداء"

[ص ٧٠٦]

١٥٠- "من لم يرض بقضائي ولم يشكر نعمائي ولم يصبر على بلائي فليتخذ إلها سوائي"

[ص ٧٠٦]

¹⁴⁵ Müslim, Îmân 90; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 252; İmam Şafîi, *Müsned*, s. 280; Humeydî, *Müsned*, II, 452; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 406.

Müslim'de söz konusu hadis şu şekilde yer almaktadır:

"أتاكم أهل اليمن هم ألين قلوبا وأرق أفئدة الإيمان يمان والحكمة يمانية رأس الكفر قيل المشرق"

¹⁴⁶ Buhârî, Menâkıb 1, Megâzî 70; Müslim, Îmân 82, 88, 89, 90; Tirmizî, Menâkıb 72; Dârimî, Mukaddime 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 235; 252, 258, 267, 269, 380, 474, 480, 488, 502, 541; İmam Şafîi, *Müsned*, I, 280; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 52; Humeydî, *Müsned*, II, 452; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 406, 407; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*; VI, 525; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IV, 384; İbn Hibbân, *Sahih*, XVI, 286-289; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 203; IV, 130, 219; V, 57; VI, 122; *el-Mu'cemu's-sağır*, I, 322; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 385; *Şuabu'l-îmân*, VI, 268.

Tüm rivâyetlerde (الحكمة يمانية) kısmı, (الإيمان يمان) 'den sonra gelmektedir.

¹⁴⁷ Müslim, Selâm 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 229; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 211.

¹⁴⁸ İbn Mâce, Zühd 3; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 78; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VI, 157.

(تزن) yerine, (تعدل) lafzı ile nakledilen rivâyetler için bkz. Tirmizî, Zühd 13; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 341; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 325.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyetini sahîh olarak değerlendirmektedir.

¹⁴⁹ Buhârî, Deavât 27, Kader 12; Müslim Zikr 53; Humeydî, *Müsned*, II, 429; Buhârî, *el-Edebu'l-müfred*, s. 233, 254; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XII, 14; İbn Hibbân, *Sahih*, III, 294.

Kaynaklarda hadis, (اللهم إني أعوذ بك) yerine, genellikle (أن النبي كان يتعوذ) ve (كان النبي يتعوذ) şeklinde nakledilmektedir.

¹⁵⁰ Temel hadis kaynaklarında bu şekilde nakledilen bir hadis yer almamaktadır.

Ancak "من لم يرض بقضائي ويصبر على بلائي فليلتمس ربا سواي" şeklindeki rivâyet için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXII, 320.

"من لم يرض بقضائي وقدري فليلتمس ربا غيري" şeklindeki rivâyet için bkz. Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, I, 218.

el-Elbânî, Taberânî ve Beyhakî rivâyetlerinin zayıf olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

۱۵۱- "لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب" [ص ۷۲۳]

۱۵۲- "حتى يضع الجبار فيها قدمه" [ص ۷۲۷]

۱۵۳- "دعي الصلاة يوم قرنك" [ص ۷۳۰]

۱۵۴- "من السنة أن تطلقها في كل قرء تطليقة" [ص ۷۳۰]

۱۵۵- "طلاق الأمة تطليقتان وعدتها حيضتان" [ص ۷۳۰]

۱۵۶- "دعها فإن من القرء التلف" [ص ۷۳۳]

¹⁵¹ Buhârî, Sıfatu's-salât 13; Müslim, Salât 34; Tirmizî, Salât 183, 232, 233; Ebû Dâvûd, Salât 131-132; Nesâî, Sıfatu's-salât 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 314; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 316; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 316, 317; V, 11; Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağır*, I, 139; Dârekutnî, *Sünen*, I, 321; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 38.

¹⁵² İbn Huzeyme, *Kitâbu't-tevhid*, I, 208; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, II, 84.

Ayrıca, (الجبار) lafzı yerine başta (رب العزة) olmak üzere Allah'ın diğer isim ve sıfatlarının yer aldığı hadisler için bkz. Buhârî, Eymân ve Nüzûr 11, Tevhid 7, 25; Müslim, Cennet 37, 38; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 50; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 276, 507; III, 229, 234; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 356; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 409, 411; VI, 468; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 501.

¹⁵³ Darekutnî, *Sünen*, I, 212.

Ayrıca, (أيام حيضك) şeklinde gelen rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 42, 262; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXIV, 360.

Şuayb el-Arnâvud, *Müsned*'te yer alan rivâyetlerin sahîh olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

¹⁵⁴ Kaynaklarda söz konusu hadis şu şekilde nakledilmektedir:

(يا ابن عمر ما هكذا أمرك الله عز وجل قد أخطأت السنة والسنة أن تستقبل الطهر فتطلق لكل قرء تطليقة) için bkz. Taberânî, *Müsnedü's-şâmiyyîn*, III, 354.

(تطليقة) lafzının olmadığı, Taberânî'de yer alan hadise benzer diğer rivâyetler için bkz. Dârekutnî, *Sünen*, IV, 31; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 330, 334.

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, Talâk 6; Tirmizî, Talâk 7; İbn Mâce, Talâk 30; Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, 221 (Hz. Ömer'den mevkufen); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 26; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 38, 39.

Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Dârekutnî IV, 39'da yer alan rivâyetlerde (عندتها) lafzı yerine (قروها) lafzı yer almaktadır.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetlerinin zayıf olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

¹⁵⁶ Ebû Dâvûd, Tıbb 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 451; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 148; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 347; *Şuabu'l-îmân*, II, 124.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd rivâyetinin; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

۱۵۷- قوله عليه الصلاة والسلام في جواب قول ذي اليمين أقصرت أم نسيت الصلاة يا رسول

الله؟: "كل ذلك لم يكن" [ص ۷۴۳، ۷۴۴]

۱۵۸- "كأني به" [ص ۷۵۳]

۱۵۹- "سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر" [ص ۷۵۶]

۱۶۰- "لو كان حيا لزارني" [ص ۷۸۴]

۱۶۱- "نعم العبد صهيب لو لم يخف الله لم يعصه" [ص ۷۸۵، ۷۸۶]

۱۶۲- "ردوا السائل ولو بظلف محرق" [ص ۷۸۶]

¹⁵⁷ Müslim, Mesacid 99; Nesâî, Sehv 22; İmam Mâlik, Salât 211; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 459; Abdurrezâk, *Musannef*, II, 299; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 417; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 203, 364; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 119; İbn Hibbân, *Sahîh*, VI, 25, 404; IX, 384; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 335, 358.

¹⁵⁸ Buhârî, Hacc 48.

"كأني به أسود أفحج يقلعها حجرا حجرا" Buhârî'de hadis şu şekilde nakledilmektedir:

¹⁵⁹ Buhârî, Eyman ve'n-Nüzûr 18; Müslim, Âdâb 12, Zikr 32; Tirmizî, Vitr 350, Deavât 26, 83, 98, 129; Ebû Dâvûd, Salât 134-135, Edeb 98-99; Nesâî, Sıfatu's-salât 32, İkâmetu's-salât 190, Menâsik 32, Edeb 56, Duâ 16; Dârimî, İsti'zan 53; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 37; Tayâlisî, *Müsned*, s.109, 122, 323; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 212; VI, 53, 54, 56, 69, 74, 91, 92, 100, 104, 109, 110; VII, 110, 167-169, 191; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 186, 311; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 218; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 321; VI, 210-212; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 273; II, 180, 223; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 114, 116, 117, 120; V, 114, 116-118; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VI, 51, 240; VII, 187; X, 173; XI, 161, 243; *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 14, 187, 237, 289; IV, 219; VI, 309; VII, 25, 356; VIII, 226; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 249, 326; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 381; III, 5, 51.

¹⁶⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, I, 426; Fettenî, *Tezkiratü'l-mevzuât*, s. 109; Sehavî, *el-Makâsidu'l-hasene*, s. 363.

"رحم الله أخي الخضر لو كان حيا لزارني" Yukarıda zikredilen eserlerde hadisin metni:

Keşfu'l-hafâ'da İbn Hacer'in hadisin merfu olmadığı, Hz. Hızır'ın yaşamını inkar eden bazı kişilerin sözü olduğu değerlendirilmesine yer verilir.

¹⁶¹ Kâsım b. Sellam, *Garîbu'l-hadis*, III, 394; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 179; Aclunî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 323; Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, XIII, 437; Fettenî, *Tezkiratü'l-mevzuat*, s. 101; Suyûtî, *ed-Düreru'l-müntesira*, s. 196; Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmûa*, s. 409.

Garîbu'l-hadis ve en-Nihâye'de hadis (العبد) lafzı yerine (المراء) lafzı ile nakledilmektedir.

Suyûtî ve el-Elbânî bu hadis için, isnadı yok değerlendirmesini yapmaktadır.

¹⁶² Nesâî, Zekât 70; İmam Mâlik, Sıfatu'n-Nebî 1646; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 70; V, 381; VI, 383, 435; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 167; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXIV, 220; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 177; *Şuabu'l-îmân*, III, 227.

Muvatta ve Şuabu'l-îmân'da (السائل) yerine (المسكين) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

el-Elbânî, Nesâî rivâyetinin sahîh olduğu; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin hasen olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

١٦٣- "اطلبوا العلم ولو بالصين" [ص ٧٨٧]

١٦٤- "لأن النبي ما بعث لعانا" [ص ٧٩٨]

١٦٥- "كل أمر ذي بال لم يبدأ بلحمد الله فهو أقطع" [ص ٨٠٧]

١٦٦- "يستحب تبريد الصلاة في الصيف" [ص ٨١٣]

١٦٧- "من صام رمضان وستا من شوال" [ص ٨٢٢]

¹⁶³ Bezzâr, *Müsned*, I, 175; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 253.

el-Elbânî söz konusu hadisin mevzû' olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

¹⁶⁴ Müslim, *Birr* 87; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, I, 119; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 35; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XIX, 189.

Müslim'de hadis şu şekilde nakledilmektedir: "إني لم أبعث لعانا وإنما بعثت رحمة"

¹⁶⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 127; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 173, 174; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XIX, 72; Dârekutnî, *Sünen*, I, 229; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 208; *Şuabu'l-îmân*, IV, 90.

Şuayb el-Arnâvud, İbn Hibbân rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹⁶⁶ Temel hadis kaynaklarında bu lafızlarla nakledilen bir hadis bulunmamaktadır. Ancak, konuya dair hadisler için bkz. Buhârî, *Mevâkîtu's-salât* 8, Cuma 15, *Bed'ül-halk* 10, Müslim, *Mesâcid* 180-186; Tirmizî, *Salât* 119; Ebû Dâvûd, *Salât* 4; Nesâî, *Mevâkîtu* 4, 5; İbn Mâce, *Salât* 4; İmam Mâlik, *Vukûtu's-salât* 27, 28, 29; Dârimî, *Salât* 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 229, 238, 256, 266, 285, 318, 348, 393, 394, 411, 462, 501, 507; III, 9, 53, 59; IV, 250; V, 155, 162, 176, 368; Tayâlisî, *Müsned*, s. 60, 304, 308; İmam Şafî, *Müsned*, s. 27, 211; Abdurrezâk, *Musannef*, I, 542; II, 363; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 286; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 398; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 465; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX, 168; X, 270, 461; XI, 204; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 169, 170, 205; III, 170; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 371-377; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XX, 400; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 291; III, 157; V, 253; VI, 146; VIII, 80; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 236; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 437-439; III, 191.

Buhârî *Mevâkîtu* 8'de söz konusu hadis şu şekilde nakledilmektedir:

"إذا اشتد الحر فأبردوا عن الصلاة فإن شدة الحر من فيح جهنم"

¹⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 308, 324; V, 419; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 336; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 398; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IV, 135; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 49; IX, 13; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 397; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 292.

(ثم أتبعه ستا) yerine (وستا) şeklinde nakledilen rivâyetler için bkz. Müslim, *Siyâm* 204; Tirmizî, *Savm* 53; Ebû Dâvûd, *Siyâm* 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 417, 419; Humeydî, *Müsned*, I, 188; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 104; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 163; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, IV, 135; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 50; VIII, 275; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 292; *Şuabu'l-îmân*, III, 347, 349.

(أتبعه بست) şeklinde nakledilen rivâyetler için bkz. İbn Mâce, *Siyâm*, 33; Tayâlisî, *Müsned*, s. 81; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 342; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 104; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 163; İbn Hibbân, *Sahîh*, VIII, 396; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, II, 102; IV, 134-137; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 171; VII, 346; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, III, 348.

۱۶۸- "بني الإسلام على خمس" [ص ۸۲۲]

۱۶۹- "إذا أخذتما مضاجعكما فكبرا أربعا وثلاثين" [ص ۸۳۹]

۱۷۰- "إذا سمعتم المؤمن فقولوا مثل ما يقوله المؤمن" [ص ۸۴۳]

۱۷۱- "الحنطة بالحنطة مثلا بمثل" [ص ۸۴۳]

۱۷۲- "صدق الله وكذب بطن أخيك" [ص ۸۴۴]

۱۷۳- "اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل" [ص ۸۴۶]

۱۷۴- "أفضل العبادة أحمرها" [ص ۸۵۵]

¹⁶⁸ Buhârî, Îmân 1; Müslim, Îmân, 19, 20, 21; Tirmizî, Îmân 3; Nesâî, Îmân 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 26, 120; IV, 363, 364; Humeydî, *Müsned*, II, 308; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 261; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 531; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 164; XIII, 410, 417; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 159; III, 187; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 374; IV, 294; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, II, 326; XII, 174, 412; *el-Mu'cemu'l-evsat*, III, 204; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 60; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 358; IV, 81, 199; *Şuabu'l-îmân*, I, 54; III, 185, 288, 427.

¹⁶⁹ Buhârî, Humus 6, Fedâilu's-sahâbe 9; Müslim, Zikr 80; Ebû Dâvûd, Edeb 99-100; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 136; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 33; Bezzâr, *Müsned*, II, 223; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 373; İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 333; XV, 363, 364; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 293.

İbn Hibbân, XV, 364'de (فكيرا) yerine (تقولان) lafzı; Nesâî'de ise (فقولا) lafzı yer almaktadır.

¹⁷⁰ Müslim, Salât 11; Tirmizî, Menâkıb 1; Ebû Dâvûd, Salât 36; Nesâî, Ezan 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 90; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 205; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 139; Bezzâr, *Müsned*, VI, 423; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 510; VI, 16; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 218; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 583, 588-590; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IX, 133.

Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel dışındaki rivâyetlerde (مثل ما يقول) ifadesinin ardından gelen (المؤمن) lafzı yer almamaktadır. Abd b. Humeyd, Bezzâr, İbn Ebî Şeybe, İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 589 ve Taberânî rivâyetlerinde ise (متل) yerine (كما) lafzı yer almaktadır.

¹⁷¹ Müslim, Musâkât 83; İbn Mâce, Ticârât 48; Bezzâr, *Müsned*, IV, 200; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 492; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, I, 339; VI, 38; *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 262; Hâkim, *Müstedrek*, II, 49; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 282, 286.

¹⁷² Buhârî, Tıbb 4, 23; Müslim, Selâm 91; Tirmizî, Tıbb 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 19, 92; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 59; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 292; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 163, 370; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 451; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 344.

¹⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 266, 314, 335; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 383; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, IV, 230; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 531; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, X, 263; XI, 110; XII, 70; *el-Mu'cemu'l-evsat*, II, 112; IV, 272; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 327; Hâkim, *Müstedrek*, III, 615.

Şuayb el-Arnâvud, Ahmed b. Hanbel rivâyetinin sahîh olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

¹⁷⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 155.

Eserde, İbn Kayyım'ın hadisin senedi olmadığı şeklindeki değerlendirmesine yer verilir.

۱۷۵- "أنا عند المنكسرة قلوبهم" [ص ۸۵۵]

۱۷۶- "المسلمون تتكافأ دماؤهم" [ص ۸۶۱]

۱۷۷- "أعيدكما بكلمات الله التامة من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة" [ص ۸۶۶]

۱۷۸- "من كنت مولاه فعلي مولاه" [ص ۸۷۱]

۱۷۹- "لا فكرة في الرب" [ص ۸۸۳]

۱۸۰- "حتى يأتيكم الموت" [ص ۸۸۴]

۱۸۱- "لا تسبوا الريح فإنها من نفس الرحمن" [ص ۸۹۷]

¹⁷⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 203.

Aclûnî hadisin senedi olmadığı değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹⁷⁶ Ebû Dâvûd, *Cihâd* 147; İbn Mâce, *Diyât* 31; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 459; Bezzâr, *Müsned*, II, 128; Hâkim, *Müstedrek*, II, 153; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 29; Şuabu'l-îmân, II, 162.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce rivayetlerinin sahih olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.

¹⁷⁷ Tirmizî, *Tıbb* 18; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 19-20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 236; Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 336; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 47; Bezzâr, *Müsned*, IV, 304; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 411; VI, 250; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 291; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XI, 448; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 101, 142; IX, 79; *el-Mu'cemu's-sağîr*, II, 31; Hâkim, *Müstedrek*, III, 183.

el-Elbânî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî rivayetlerinin; Şuayb el-Arnâvud ise Ahmed b. Hanbel rivayetlerinin sahih olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

¹⁷⁸ Tirmizî, *Menâkıb* 20; İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb* 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 84, 118; IV, 281; V, 347; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 366, 68, 369, 372, 374; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 45, 108, 130-132, 134; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 428; XI, 307; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, III, 179; IV, 16, 173; V, 170, 171, 175, 192-195, 204; XII, 97; IX, 291; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 111; II, 24, 324, 369; VI, 218; VII, 70; VIII, 213; *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 119, 129; Hâkim, *Müstedrek*, III, 118, 119, 126, 419, 613.

el-Elbânî, Tirmizî ve İbn Mâce rivayetlerinin sahih olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹⁷⁹ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak söz konusu hadisin, şu eserlerde yer aldığı görülür. Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*, III, 696; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, VII, 662; *el-İtkân*, IV, 247.

¹⁸⁰ Temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak, söz konusu hadisin şu eserlerde yer aldığı görülür: İbn Kesîr, *Tefsiru Kur'âni'l-azim*, VIII, 472; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, VIII, 611; *el-İtkân*, IV, 255.

¹⁸¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 232; Hâkim, *Müstedrek*, II, 298.

Ayrıca, (من نفس الرحمن) yerine (من روح الله) lafızlarıyla nakledilen rivâyetler için bkz. İbn Mâce, *Edeb* 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 123; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 302; VI, 27.

Zehebî, *Müstedrek*'te yer alan rivayetin sahih olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

١٨٢- "لو مت قبلي لغسلتك وكفنتك" [ص ٩٠٠]

١٨٣- "إن جبريل نفث في روعي" [ص ٩٠٩]

١٨٤- و قول النبي عليه الصلاة والسلام للخطيب الذي قال بين يديه: من أطاع الله ورسوله فقد رشد ومن عصاهما فقد غوى: "بنس خطيب القوم أنت، هلا قلت: ومن عصى الله ورسوله" [ص ٩١٩]

١٨٥- "أكثر أهل الجنة بله والعليون لأولي الأبواب" [ص ٩٣٤]

١٨٦- "شغلونا عن الصلاة الوسطى" [ص ٩٣٩]

١٨٧- "إن للشيطان لمة بابن آدم وللملك لمة فأما لمة الشيطان فإيعاد بالشر وتكذيب بالحق وأما لمة الملك فإيعاد بالخير وتصديق بالحق" [ص ٩٣٩]

¹⁸² İbn Mâce, Cenâiz 9; Dârimî, Mukaddime 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 228; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 252; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 551; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 396.

el-Elbânî, İbn Mâce rivâyeti için; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyeti için hasen olduğu yönünde değerlendirmede bulunmaktadırlar.

¹⁸³ İmam Şafîî, *Müsned*, I, 233; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 125; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 79; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 67; VII, 299.

Yukarıda zikredilen hiçbir eserde bu hadis (جبريل) lafzıyla nakledilmemektedir. Hadis Beyhakî, İbn Ebî Şeybe ve İmam Şafîî'de (الروح الأمين) lafzı ile; Abdurrezzâk'ta ise (روح القدس) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

¹⁸⁴ Müslim, Cuma 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 256; Tayâlisî, *Müsned*, s. 138; İmam Şafîî, *Müsned*, s. 67; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 74; İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 37; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 86; III, 216; *Şuabu'l-îmân*, IV, 313.

Hiçbir eserde (هلا قلت) lafzı yer almaktadır. Kaynaklarda bu lafzın yerine (قل) lafzı ile rivâyet edilmektedir.

Lafzen farklı olmakla birlikte, konuya dair diğer rivâyetler için bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 77; Nesâî, Nikâh 40; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 379; Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 27; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 322; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XVII, 98; Hâkim, *Müstedrek*, I, 426.

¹⁸⁵ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, II, 124, 126. Eserde, hadisin sadece (أكثر أهل الجنة البله) kısmı nakledilmektedir.

Aclûnî, hadis ile ilgili olarak İbn Adıyy'in münker olduğu yönünde bir değerlendirme yaptığını ve (عليون لنوي الأبواب) şeklinde yapılan ziyâdenin Ahmed b. Ebi'l-Havârî'nin sözü olup, hadise idrac edildiğini belirtir. bkz. *Keşfü'l-hafâ*, I, 164.

¹⁸⁶ Buhârî, Cihâd 97; Deavât 58; Müslim, Mesâcid 202, 204, 205, 206; Nesâî, Salât 14; İbn Mâce, Salât 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 113, 122, 135, 137, 146, 456; Tayâlisî, *Müsned*, s. 48; Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 576; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 243, 244; Bezzâr, *Müsned*, II, 178, 180; III, 35; V, 388; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 311, 312, 458; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 289; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XI, 384; XII, 26; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 232; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 459; II, 220.

¹⁸⁷ Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 3; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 305; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 417; İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 278; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, IV, 120.

۱۸۸- "من وعده الله على عمل ثوابا فهو منجزه له ومن وعده على عمل عقابا فهو فيه بالخيار

إن شاء عفا وإن شاء عذبه" [ص ۹۳۹]

۱۸۹- "واجعله الوارث مني" [ص ۹۴۶]

۱۹۰- "من طلب القضاء وكل إلى نفسه، ومن أجبر عليه نزل عليه ملك يسدده" [ص ۹۴۷]

۱۹۱- "كان يقول كلما أصبح وأمسى {فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون} حتى يختم

الآية" [ص ۹۵۰]

۱۹۲- "لا هجرة بعد الفتح" [ص ۹۶۲]

۱۹۳- "لا يُتَمَّ بعد الحُمِّ" [ص ۹۷۸]

Tirmizî ve Beyhakî dışındaki rivâyetlerde (ابن آدم) lafzı yer almamaktadır.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetinin zayıf olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹⁸⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VI, 66; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 240.

Her iki rivâyette de (إن شاء عفا وإن شاء عذبه) kısmı yer almamaktadır.

¹⁸⁹ Tirmizî, *Deavât* 67; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 39; Bezzâr, *Müsned*, VI, 259; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 145.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetinin zayıf olduğu yönünde değerlendirmede bulunmaktadır.

¹⁹⁰ Tirmizî, *Ahkâm* 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 118.

İki eserde de (طلب) yerine (سأل) lafzı ile rivâyet edilmiştir.

Lafzen farklı olmakla birlikte konuya dair diğer rivâyetler için bkz. Ebû Dâvûd, *Ekzıye* 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 220; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VI, 111; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 103; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 100.

el-Elbânî, Tirmizî rivâyetinin; Şuayb el-Arnâvud ise, Ahmed b. Hanbel rivâyetinin zayıf olduğu yönünde değerlendirme yapmaktadır.

¹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 439; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XX, 192.

Şuayb el-Arnâvud, *Müsned*'te yer alan rivâyeti zayıf olarak değerlendirmektedir.

¹⁹² Buhârî, *Cihâd* 1, 27; Fedâilu's-sahâbe 74 (İbn Ömer'den mevkuf olarak); Meğâzî 50 (İbn Ömer'den mevkuf olarak); Müslim, *İmâre* 86; Tirmizî, *Siyer* 33; Dârimî, *Siyer* 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 226, 355; II, 215; III, 22, 468; V, 187; Tayâlisî, *Müsned*, s. 84, 130, 243, 293; Abdurrezâk, *Musannef*, V, 309; VII, 464; VIII, 465, 473; X, 152; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 137; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 407, 408; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 200; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 362; İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 452; XI, 209 (Hz. Ayşe'den mevkuf olarak); Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, III, 273; X, 339; XI, 30; XVIII, 262; XX, 325; Hâkim, *Müstedrek*, II, 282; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 17 (Hz. Ayşe'den mevkuf olarak).

¹⁹³ Abdurrezâk, *Musannef*, VI, 416.

١٩٤- "يوم ولدته أمه" [ص ٩٩٩]

١٩٥- "جعل لي الأرض مسجدا وترابها طهورا" [ص ١٠٠٥]

١٩٦- "فإنه يحشر مليباً" [ص ١٠١٩]

١٩٧- "من توضع يوم الجمعة فيها ونعمت" [ص ١٠٣٤]

١٩٨- "فما وافق فاقبلوه" [ص ١٠٨٢]

¹⁹⁴ Buhârî, Hacc 4, İhsâr 10, 11; Müslim, Salâtu'l-müsafirîn 294, Fedâil 147; Tirmizî, Hacc 41, Tefsîru'l-Kur'ân 39; Nesâî, Mesâcid 6, Siyâm 40; İbn Mâce, İkâmetü's-salât 173, 196, Cenâiz 8; Dârimî, Tahâret 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 191, 194, 368; II, 176, 229, 248, 484; IV, 66, 112, 123; V, 263, 378; VI, 119, 122; Tayâlisî, *Müsned*, s. 30, 135, 329; Abdurrezzâk, *Musannef*, I, 45, 51; III, 404; V, 4, 6, 500; Humeydî, *Müsned*, II, 440; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, II, 155; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, s. 141, 261; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 271, 442, 471; III, 120, 123, 415; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, I, 237, 238, 257; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 83, 228; Bezzâr, *Müsned*, I, 361; II, 89; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 256; II, 89; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 168, 170; IV, 475; V, 175; VII, 329; XI, 61; XIII, 179; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 288; III, 335; İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 511; V, 205; XIV, 128, 330; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, V, 24; VIII, 133; XII, 347; XVII, 331, 336, 347; *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 49, 297; VIII, 38, 54, 174, 275; IX, 15, 117; *el-Mu'cemu's-sagîr*, I, 314; Dârekutnî, *Sünen*, I, 107; II, 283, 284; Hâkim, *Müstedrek*, I, 88; II, 432, 471; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 454; III, 396; IV, 295; V, 67, 261, 262; *Şuabu'l-îmân*, III, 307, 396, 470, 471, 478, 494; IV, 175; V, 336; VII, 9, 167.

¹⁹⁵ Tayâlisî, *Müsned*, I, 56; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 213.

(تراها) lafzının olmadığı rivâyetler için bkz. Buhârî, Teyemmüm 1, Mesâcid 23; Tirmizî, Salât 236, Siyer 5; Nesâî, Gusl ve't-teyemmüm 26, Mesâcid 42; İbn Mâce, Tahâret 90; Dârimî, Siyer 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 250, 301; II, 240, 250, 411, 442, 501; V, 145; Tayâlisî, *Müsned*, s. 56, 64; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 169; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 267; İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 132; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 308; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 154; XI, 61, 73; XII, 413; *el-Mu'cemu'l-evsat*, V, 30; VII, 257, 269, 278; Hâkim, *Müstedrek*, II, 460; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 212, 222; II, 433; IX, 4.

¹⁹⁶ Temel hadis kaynaklarının hiçbirinde (يحشر مليباً) lafzının yer aldığı bir hadis bulunmamaktadır. Ancak " اغسلوه بماء وسدر وكفونوه في ثوبين ولا تمسوه طيبا ولا تخمروا رأسه ولا تحنطوه فإن الله يبعثه يوم القيامة مليباً " şeklindeki rivâyetler için bkz. Buhârî, İhsâr 31; Müslim, Hacc 93, 94; Nesâî, Menâsiku'l-hacc 99; Dârimî, Menâsik 35; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 298; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 379; Dârekutnî, *Sünen*, II, 296; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 391, 404; V, 53, 54.

¹⁹⁷ Tirmizî, Cuma 357; Ebû Dâvûd, Tahâret 128; Nesâî, Cuma 9; İbn Mâce, İkâmetü's-salât 81; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 15, 16, 22, Tayâlisî, *Müsned*, s. 192, 282; Abdurrezzâk, *Musannef*, III, 199; İbnu'l-Ca'd, *Müsned*, I, 155; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 522; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 199, 223, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 374; VIII, 161; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 295, 296; III, 190. el-Elbânî, Tirmizî, Nesâî, ve İbn Mâce rivâyetlerinin sahîh; Ebû Dâvûd rivâyetinin hasen olduğu değerlendirilmesini yapmaktadır.

¹⁹⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 86; Fettenî, *Tezkiratü'l-mevzuat*, s. 28; Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmuâ*, I, 291. Yukarıda zikredilen tüm eserlerde mevzu' olarak değerlendirilen hadis, *Keşfü'l-hafâ*'da şu şekilde yer almaktadır:

"إذا حدثتم عني حديثاً فاعرضوه على كتاب الله فإن وافق فاقبلوه وإن خالف فردوه."

II. DEĞERLENDİRME

Müellif, “Sahîh-i Müslim ve başka eserlerde Resulullah’tan rivâyet edilen...”²⁵² ve “Beyhakî’nin Hz. Peygamber’in hadislerinden rivâyet ettiği...”²⁵³ gibi ifadelerle naklettiği birkaç hadis dışında, hadislerin kaynaklarıyla ilgili bilgi vermemektedir.

Eserdeki hadisler kaynakları açısından ele alındığında, 198 merfu hadisten 120’sinin Kütüb-i Sitte’de yer aldığı görülür. Bu hadislerden dördü Kütüb-i Sitte eserlerinin tamamında bulunmaktadır. Hadislerin bu eserlerdeki dağılımı incelenerek *Sahîh-i Buhârî*’de 52, *Sahîh-i Müslim*’de 62, *Sünen-i Tirmizî*’de 56, *Sünen-i Ebû Dâvûd*’da 46, *Sünen-i Nesâî*’de 38 ve *Sünen-i İbn Mâce*’de 47 hadisin yer aldığı tespit edilmiştir.

Öte yandan Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i, ihtivâ ettiği 96 hadisle *el-Külliyât*’ta en çok müracaat edilen kaynak eserdir. Onu, 80 hadisle Beyhâkî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ*’sı ve 75 hadisle İbn Hibbân’ın *es-Sahîh*’i takip eder.

Araştırmada yedi hadisin kaynakları tespit edilememiştir. Ondokuz hadis ise, ilk dönem klasik hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte; garîbu’l-hadis, mevzuât, tefsir, fıkıh, akâid, lugat vb. eserlerde buldukları tespit edilmiştir.

Yine *el-Külliyât*’taki bazı hadislerin temel hadis eserlerinden farklı lafızlarla nakledildiği görülür. Bu durum genellikle, müellifin söz konusu hadisleri ilk dönem hadis eserleri yerine, *el-Külliyât*’ı yazarken istifade ettiği lugat, tefsir, fıkıh vb. eserlerden nakletmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Ebu’l-Bekâ, eserin mukaddimesinde kendinden önceki âlimlerden büyük ölçüde istifade ettiğini belirtmektedir.²⁵⁴

el-Külliyât’taki hadislerin kaynak eserlerdeki durumu, Tablo 3’te gösterilmiştir:

²⁵² Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 696.

²⁵³ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 223.

²⁵⁴ Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 17

Tablo 3
Hadislerin Kaynaklardaki Durumu

Sıra No	Eser / Müellif	Hadis Sayısı
1.	<i>el-Camiu's-sahîh</i> / Buhârî	52
2.	<i>el-Camiu's-sahîh</i> / Müslim	62*
3.	<i>es-Sünen</i> / Tirmizî	56
4.	<i>es-Sünen</i> / Ebû Dâvud	46
5.	<i>es-Sünen (el-Müctebâ)</i> / Nesâî	38
6.	<i>es-Sünen</i> / İbn Mâce	47
7.	<i>el-Muvatta</i> / İmam Malik	8
8.	<i>es-Sünen</i> / Dârimî	31
9.	<i>el-Müsned</i> / Ahmed b. Hanbel	96
10.	<i>el-Müsned</i> / Abdullah b. Mübârek	3
11.	<i>el-Müsned</i> / Ebû Dâvud et-Tayâlisî	30
12.	<i>el-Müsned</i> / İmam Şafii	17
13.	<i>el-Musannef</i> / Abdurrezzâk b. Hemmâm	39
14.	<i>el-Müsned</i> / Humeydî	21
15.	<i>es-Sünen</i> / Saîd b. Mansûr	13
16.	<i>el-Müsned</i> / İbnu'l-Ca'd	6
17.	<i>el-Musannef</i> / İbn Ebî Şeybe	68
18.	<i>el-Müsned</i> / İshâk b. Râhûye	16
19.	<i>el-Müsned</i> / Abd b. Humeyd	19
20.	<i>el-Edebü'l-müfred</i> / Buhârî	10
21.	<i>el-Müsned</i> / Bezzâr	28
22.	<i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> / Nesâî	68
23.	<i>el-Müsned</i> / Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî	52
24.	<i>es-Sahîh</i> / İbn Huzeyme	23
25.	<i>es-Sahîh</i> / İbn Hibbân	75
26.	<i>el-Mu'cemu'l-kebîr</i> / Taberânî	66
27.	<i>el-Mu'cemu'l-evsat</i> / Taberânî	60
28.	<i>el-Mu'cemu's-sağîr</i> / Taberânî	27
29.	<i>es-Sünen</i> / Dârekutnî	25
30.	<i>el-Müstedrek</i> / Hâkim en-Neysâbûrî	43
31.	<i>es-Sünenü'l-kübrâ</i> / Beyhakî	80
32.	<i>Şuabu'l-îmân</i> / Beyhakî	51

*Müttefakun aleyh olan hadislerin sayısı: 33

el-Külliyât'taki hadisler sıhhat durumları açısından ele alındığında, rivâyetlerin büyük ölçüde sahih oldukları görülür. Zira eserdeki 198 hadisten 81'i, sahih hadisleri bir araya getirmek için telif edilmiş olan Buhârî veya Müslim'in eserlerinde yer almaktadır. Ancak eserde zayıf hadislerin yanı sıra, az da olsa mevzu olarak değerlendirilen rivayetler de bulunmaktadır.

el-Külliyyât'taki hadislerin sıhhat durumları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4
Hadislerin Sıhhat Durumları

Buhârî ve / veya Müslim'de yer alan hadisler	81
Sahih olarak nitelenen hadisler	42
Hasen olarak nitelenen hadisler	4
Zayıf olarak nitelenen hadisler	22
Mevzu olarak nitelenen hadisler	12
Sıhhati konusunda bir bilgiye rastlanılmayan hadisler	30
Kaynakları tespit edilemeyen hadisler	7
Toplam	198

Tablo 4'te sıhhati konusunda bir bilgiye rastlanılmadığı belirtilen otuz hadisten yirmidördü, ilk dönem sünen, müsned, musannef ve mu'cem türü eserlerde yer alırken, altı hadisin ise garîbu'l-hadis, lughat, tefsir, fıkıh ve akâid türü eserlerdeki yerleri tespit edilmiştir.

SONUÇ

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Kefe'de yetişmiş XVII. yüzyılın önde gelen Arap dili ve fıkıh âlimlerindedir. Her alanda bozulmanın görüldüğü Osmanlı Devleti'nin zorlu bir döneminde eyalet kadılığı gibi üst düzey görevler alan Ebu'l-Bekâ'nın en meşhur ve kıymetli eseri *el-Külliyât*'tır.

el-Külliyât, Kur'an'da geçen kelimeleri ve İslâmî ilimlere dair kavramları içeren Arapça bir sözlüktür. Eser bilhassa Arap dili, tefsir ve kelâma dair kavramları detaylı bir şekilde ele alan zengin bir kaynaktır. İhtivâ ettiği bilgiler açısından eserin son iki faslı adeta Arap diline tahsis edilmiştir. *el-Külliyât*, Arap dili ile ilgili araştırmalara konu olabilecek zengin bir muhtevaya sahiptir.

Eserde kelime ve kavramlar, kökleri ve harfî ta'rifli (ل) oluşu dikkate alınmaksızın, ilk harflerine göre alfabetik olarak tertip edilmiştir. Ancak alfabetik sisteme aykırı olarak birbiriyle ilgili kavramların ard arda verildiği de görülür. Nitekim eserde, diğer ilimlere dair kavramlardan farklı olarak hadis ilmiyle ilgili kavramların üçte ikisi, hadis (الحديث) teriminden sonra peşpeşe açıklanmıştır. Öte yandan, Kur'an ve Arap diline dair küllî kaidelerin her faslın başında birbiri ardına sıralanması, diğer lugatlarda rastlanılmayan özgün bir tutumdur.

Hadislerle istişhâd konusunda Hicrî VII. yüzyılda başlayıp günümüze kadar süregelen birtakım tartışmalar mevcuttur. Hadislerin mânen rivayet edilmesi ve Arap olmayanların hadislerde lahna sebep olması çerçevesinde cereyan eden mevcut tartışmalara rağmen, her devirdeki Arap dili âlimleri eserlerinde -az ya da çok- hadislere yer vermişlerdir. İstişhâd amacıyla hadislere büyük ölçüde yer veren çalışmaların başında lugatlar gelmektedir. Nitekim Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitabu'l-ayn* isimli lugatından başlayarak günümüze kadar ulaşan müteaddit lugatta, istişhâd maksadıyla pek çok hadise yer verildiği görülür. Bu manada *el-Külliyât*, ihtivâ ettiği hadislerle, söz konusu lugatlar arasındaki yerini alır.

el-Külliyât'ta, hadislerin senedi ve senedine dair açıklamalar yer almaz. Hadis

metinleri genellikle mânen ve muhtasar olarak nakledilmektedir. Müellif eserinde, ele aldığı hadis in istişhâda konu olan kısımlarını vermekle yetinmektedir.

Eserde, müellif in istişhâda özgü bazı lafızlar kullandığı görülür. Nitekim eserde, "كما" edatının başa geldiği "كما قال", "كما روي", "كما في قوله", "كما في حديث" ve "كما" "يؤيد", "بدليل", "دل عليه", "و عليه", "عليه قوله", "نحو قوله", "كحديث" ile "ورد في الحديث" lafızları ile "ومن شواهد الناقصة قوله", "وهو المشار إليه بقوله" ve "ومنه" lafızları sadece istişhâd amacıyla nakledilen hadisler için kullanılmaktadır.

Öte yandan istişhâd amacı dışında ayet tefsiri, hadis in anlamıyla ilgili açıklama gereği duyulması ya da bir mevzuyla ilgili görüşleri destekleme gibi amaçlarla da hadislerin esere alındığı görülür.

Eserdeki 198 merfu hadisten 120'si Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bunlardan 81'inin Buhârî ya da Müslim'in eserlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Eserdeki yedi hadis in ise, kaynakları tespit edilememiştir. Ayrıca müellif in, bazı hadis metinlerini ilk dönem hadis kaynakları yerine garîbu'l-hadis, lugat, tefsir, fıkıh ve akâid eserlerinden aldığı görülür.

el-Külliyât'taki hadislerin büyük ölçüde sahih olduğu dikkat çekicidir. Ancak eserde zayıf hadislerin yanı sıra, az da olsa mevzu olarak değerlendirilen rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre bazı uydurma hadislerin eserde istişhâd amacıyla yer aldığı görülür. Ebu'l-Bekâ'nın münekkit bir hadis âlimi olmadığı dikkate alındığında, bu durum normal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten bu tür lugat kitaplarını herhangi bir tenkide tabi tutmadan, muteber bir hadis kaynağı olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Yazıldığı günden bu yana ilim adamlarının beğeni ve takdirini kazanan *el-Külliyât*'ın ilmî değeri, üzerinde yapılan çalışmalarla her geçen gün daha iyi anlaşılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abd b. Humeyd, *el-Müsned*,

Ebu Muhammed Abd b. Humeyd b. Nâsır, *el-Müntehâb min Müsned-i Abd b. Humeyd* (nşr. Subhi el-Bedrî ve Mahmud Muhammed Halil), *el-Mektebetü's-Sünne*, Kâhire 1408/1988.

Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*,

Alaüddin Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrar an Usûli Fahrülislam el-Pezdevi* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdadi) Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, I-IV, Beyrut 1997.

Abdullah b. Mübârek, *el-Müsned*,

Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih, *Müsnedu İmâm Abdullah b. el-Mübârek* (nşr. Subhi el-Bedrî), *Mektebetü'l-Maarif*, Riyad 1407.

Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*,

Ebubekir Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Musannefu Abdurrezzâk b. Hemmâm* (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zâmî), *el-Mektebetü'l-İslâmî*, I-XI, Beyrut 1403.

Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*,

Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed Acluni, *Keşfü'l-hafa ve müzilü'l-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdis ala elsineti'n-nas*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, I-II, Beyrut 1932.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*,

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (sad. Dünder Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*,

Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetü Kurtuba, I-VI, Kahire ts.

Ahmed el-İskenderî v. dğr., *el-Mufassal*,

Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin Ali el-Carim, Abdulaziz el-Beşeri, Ahmed Dayf, *el-Mufassal fî tarihi'l-edebi'l-Arabî li's-seneteyni'r-râbia ve'l-hamse mine'l-medarisi's-sâneviyye*, Vizâretü'l-Maârifî'l-Umumiyye, I-II, Kahire 1352/1934.

Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl*,

Alaüddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttaki el-Hindi, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (nşr. Bekrî Hayyanî, Safvet Sekka), Müessesetü'r-Risâle, I-XVI, Beyrut 1985/1405.

Anıl, Osmanlı'da Kadılık,

Yaşar Şahin Anıl, *Osmanlı'da Kadılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Aydınlı, Hadis İstılahları Sözlüğü,

Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul 2006.

Bağdâdî, Hizâne,

Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübbabi lisani'l-Arab*, Matbaatü'l-Mirriyye, I-IV, Bulak 1299.

Bağdatlı İsmail Paşa, Hediye-tü'l-arifin,

Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediye-tü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asârü'l-musannafin* (nşr. Muallim Kilisli Rifat Bilge ve İbnülemîn Mahmûd Kemal İnal), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.

_____, *İzâhu'l-meknûn,*

İzâhü'l-meknûn fî zeyl-i alâ Keşfü'z-zünûn an esâmi'u'l-kütüb ve'l-fünûn (nşr. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945.

Baltacı, Osmanlı Medreseleri,

Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, I-II, İstanbul 2005.

Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma,

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul ts.

Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ,

Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ata), Mektebetü Dâru'l-Bâz, I-X, Mekke 1414/1994.

_____, *Şuabu'l-îmân,*

Şuabu'l-îmân (nşr. Muhammed es-Saîd Zağlul), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VII, Beyrut 1410.

_____, *el-Esmâ ve's-sıfât,*

el-Esmâ ve's-sıfat (nşr. İmadüddin Ahmed Haydar) Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, I-II, Beyrut 1984.

Bezzâr, el-Müsned,

Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık el-Bezzâr, *el-Bahrüz'zehlâ el-Ma'rûf bi-müsnedi'l-Bezzâr* (nşr. Mahfûz Rahman Zeynullah), I-IX, Beyrut 1988-1997.

Bolelli, “Nahivde Hadisle İstışhâd Meselesi”, *MÜİFD*,

Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstışhâd Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, İstanbul 1987 ss. 165-175.

Brockelmann, *GALL*,

Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-49.

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*,

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Daru İbn Kesir, I-VI, Beyrut 1987.

_____, *el-Edebü'l-müfred*,

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Edebü'l-müfred* (nşr. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1409/1989.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*,

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333.

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*,

Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi, *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Mehâmî Fevzi Atevî), Beyrut 1968.

Çetin, *Eski Arap Şiiri*,

Nihat M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973.

_____, **“Arap”, *DİA*,**

“Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, III, 272-308.

Çiçek, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri*,

M. Halil Çiçek, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyâtı'nda Tefsir ve Kur'an İlimleri*, (Yayınlanmamış doktora tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.

Çiğdem, “Kırım Türklerinde Sosyal ve Dinsel Hayat”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu içinde*,

Recep Çiğdem, “Kırım Türklerinde Sosyal ve Dinsel Hayat”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu içinde* (ss. 513-520), ed. İ. Hakkı Göksoy ve Necdet Durak, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2007, s. 513-520.

Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*,

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, I-VI,

İstanbul 1972.

Dârekutnî, *es-Sünen*,

Ali b. Ömer Ebu'l-Hasen ed-Dârekutnî el-Bağdâdî, *Sünen-i Dârekutnî* (nşr. Seyyid Abdullah Haşim Yemânî), Daru'l-ma'rife, I-IV, Beyrut 1386-1966.

Dârimî, *es-Sünen*,

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, I-II, Beyrut 1407.

Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*,

İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, XXIII, 396-397.

Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*,

Ebu'l-Bekâ Eyyub b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyât* (nşr. Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısırî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998.

_____, *Tuhfetü's-şâhân*,

Tuhfetü's-şâhân, (yazma eser), Süleymaniye Kütüphanesi, Şâzelî nr. 152.

Tuhfetü's-şâhân, İstanbul 1258.

Ebû Dâvûd, *es-Sünen*,

Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dâru'l-fikr, I-IV, Beyrut ts.

Ebû Saîd eş-Şâsî, *el-Müsned*,

Ebu Saîd Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâsî, *el-Müsned* (nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, I-II, Medine 1410/1990.

Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*,

Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebû Ya'lâ* (nşr. Hüseyin Selim Esed), I-XIII, Dımaşk 1984.

Emecen, “Osmanlı Siyasî Tarihi”, *ODMT içinde*,

Feridun Mustafa Emecen, “Osmanlı Siyasî Tarihi”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde (c. I, ss. 5-64) ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, I-II, İstanbul 1994.

Eren, “Tanzimat”, *İA*,

A. Cevad Eren, “Tanzimat”, *İslam Ansiklopedisi (İslâm Âlemi Tarih Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati)*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1979, XI, 709-765.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*,

Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, I-VIII, İstanbul 1307.

Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzuat*,

Cemaleddin Muhammed Tahir b. Ali el-Hindi Fetteñî, *Tezkiretü'l-mevzuat*, Beyrut ts.

Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*,

Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *el-Kâmûsu'l-muhit*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

Gazzâlî, *el-Müstesfâ fî ilmi'l-usûl*,

Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfâ fî ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşafi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413.

Goldziher, *Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî*,

Goldziher, İgnatz, *Mezâhibu't-tefsiri'l-İslâmî* (trc. Abdulhalîm en-Neccar), Kahire 1374/1951

Hâkim, *el-Müstedrek*,

Muhammed b. Abdullah Ebû Abdullah el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihâyn* (nşr. Mustafa Abdulkadir Ata), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut 1411/1990.

Hammâdî, *el-Hadis*,

Muhammed Dârî Hammadî, *el-Hadisü'n-nebeviyyü's-şerif ve eseruhu fî'd-dirasati'l-lugaviyye ve'n-nahviyye*, el-Lecnetü'l-Vataniyye, Bağdat 1982.

Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye*,

Ahmed b. Ali b. Sabit Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine ts.

Hattâbî, *Garîbu'l-hadîs*,

Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim Hattâbî, *Garîbu'l-hadîs* (nşr. Abdülkerîm İbrahim Azbavî), Camiatu ümmi'l-kurâ, I-III, Mekke 1402/1982.

Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*,

Ebû'l-Hasen Nureddîn Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris* (nşr. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî), Mektebetü'l-Arabiyyeti's-Suudi, I-II, Medine 1413/1992.

_____, *Mecmau'z-zevâid*,

Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid, Dâru'l-Fikr, I-X, Beyrut 1412.

Humeydî, *el-Müsned*,

Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr b. Îsâ el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî* (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), I-II, Beyrut 1961.

İbn Abdilber, *el-İsti'âb*,

Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed Muavvez ve Adil Ahmed Abdülmevcud), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995.

İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-muhtâr*,

Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz Dımaşki İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, Kahraman Yayınları, I-VIII, İstanbul 1984.

İbn Bedrân ed-Dımeşkî, *el-Medhal*,

Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa ed-Dumi Abdülkadir Bedran, *el-Medhal ila mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1401.

İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*,

Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-İlelü'l-mütenahiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1403.

_____, ***Garîbu'l-hadis*,**

Garîbu'l-hadis (nşr. Abdulmu'ti Emin Kal'acî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1985.

İbnu'l-Ca'd, *el-Müsned*,

Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd Ebu'l-Hasen el-Cevherî, el-Bağdâdî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Müessetü Nâdir, Beyrut 1410/1990.

İbn Cinnî, *el-Muhteseb*,

Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhteseb: fî tebyini vücuhî şevazi'l-kıraa ve'l-izahi anha*, el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, I-II, Kahire 1994.

İbn Ebî 'Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*,

İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhak İbnu Ebi 'Âsım Ebû Bekr eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (nşr. Bâsim Ahmed Faysal Cevâbire) Dâru'r-Râye, I-VI, Riyad 1411/1991.

İbn Ebi'd-Dünya, *Kitâbu'l-'iyâl*,

Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebi'd-Dünya, *Kitâbu'l-'iyâl* (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Dâru İbnü'l-Kayyim, I-II, Demmâm 1990.

İbn Ebi'l-'Îz, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahaviyye*,

Ebü'l-Hasan Sadreddîn Ali b. Ali b. Muhammed Hanefî Dımaşkî İbnu Ebi'l-'Îz, *Şerhu'l-*

Akâdeti't-Tahaviyye, Beyrut 1391.

İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*,

Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbnu Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, I-VIII, Beyrut 1989.

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*,

Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanahi), el-Mektebetü'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 1399/1979.

İbn Hibbân, *es-Sahîh*,

Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî, el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibban bi tertîbi İbn Belbân* (nşr. Şuayb el-Arnâvud), el-Müessesetü'r-risâle, I-XVIII, Beyrut 1414/1993.

İbn Huzeyme, *es-Sahîh*,

Muhammed b. İshak b. Huzeyme Ebûbekir es-Sülemî en-Nîsâburî, *Sahîhu İbn Huzeyme* (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebu'l-İslâmî, I-IV, Beyrut 1390/1970.

_____, *Kitâbu't-tevhîd*,

Kitâbü't-tevhîd ve isbatu sıfatü'r-Rab azze ve celle (nşr. Abdülaziz b. İbrahim Şehvan), Darü'r-Reşid, I-II, Riyâd 1994.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-mevkî'in*,

Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-mevkî'in an Rabbi'l-âlemîn* (nşr. Taha Abdurrauf Sa'd), Dâru'l-Cîl, I-IV, Beyrut 1973.

_____, *Zâdü'l-meâd*,

Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd (nşr. Şuayb el-Arnâvud ve Abdülkâdir el-Arnâvud), Müessesetü'r-Risâle, I-V, Beyrut 1407/1986.

İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*,

Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (nşr. Sami b. Muhammed Selâme), Dâru Tayyibe, I-VIII, Riyad 1420/1999.

İbn Mâce, *es-Sünen*,

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru'l-fikr, I-II, Beyrut ts.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*,

Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, I- XV, Beyrut ts. 14

İbn Haldun, *Mukaddime*,

Ebû Zeyd Veliiyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kâhire ts., s. 580.

İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'âni'l-azîm*,

Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşkî, *Tefsîru Kur'âni'l-azîm* (nşr. Sami b. Muhammed Selâme), Daru Tayyibe, I-VIII, Riyad 1420/1999.

İbn Reşik, *el-Umde*,

Ebû Ali Hasan İbn Reşik el-Kayrevânî, el-Ezdî, *el-Umde fî mehasini's-şî'r ve âdâbih* (nşr. thk. Muhammed Karkazan), Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 1988.

İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-hadis*,

Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis* (nşr. Nûreddin İtr), Dımaşk 1984.

İmam Mâlik, *el-Muvattâ*,

Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-II, Mısır ts.

İmam Şafii, *el-Müsned*,

Muhammed b. İdris Ebû Abdullah eş-Şafii, *Müsnedü's-Şafii*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut ts.

İpşirli, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *ODMT içinde*,

Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devlet ve Medeniyeti Tarihi* içinde (c. I, ss. 139-279), ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, I-II, İstanbul 1994 .

İshâk b. Râhûye, *el-Müsned*,

İshâk b. İbrahim b. Mahled b. Râhûye el-Hanzalî, *Müsnedu İshâk b. Râhûye* (nşr. Abdulğafûr b. Abdulhak el-Belûşî), Mektebetü'l-İmân, I-V, Medine 1412/1991.

Kâdı Beyzâvî, *Kâdı Beyzâvî (Envâru't-tenzîl)*,

Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzavi, *Kâdı Beyzâvî (Eser Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tenzîl olarak bilinir.)*, Dâru't-Tıbaati'l-Âmire, I-II, İstanbul 1285.

Kâdı İyâz, *el-İlmâ'*,

Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kadi İyâz, *el-İlmâ' ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ'* (nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr), Dâru't-Türâs 1379/1970.

Karataş, *Ondokuzuncu Yüzyılda Yenileşme Çabaları*,

Veli Karataş, *Ondokuzuncu Yüzyılda Yenileşme Çabaları ve Osmanlı Ulemasının Tavrı*

(Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.

Kâsım b. Sellâm, *Garîbu'l-hadîs,*

Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbu'l-hadîs*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, I-IV, Beyrut 1396.

Kılıç, “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”, *DİA,*

Hulusi Kılıç, “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, X, 298.

Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb,*

Ebu Abdillâh Muhammed b. Selame b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb* (nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Müessesetü'r-Risâle, I-II, Beyrut 1407/1986.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,*

Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (sad. Zuhuri Danışman), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî,*

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Amire, I-IV, İstanbul 1308.

Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsat fi'l-Arabiyye,*

Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsat fi'l-Arabiyye ve Tarîhiha*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Dimaşk 1380/1960.

Muhtar, “İslâm'da Sözlük Çalışmaları”, *MÜİFD,*

Cemal Muhtar, “İslâm'da Sözlük Çalışmaları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1985, ss. 363-370.

Münâvî, *Feyzü'l-kadîr,*

Zeynüddîn Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l -Câmî's-sagîr*, el-Mektebetü't-ticariyyetü'l-kübrâ, I-VI, Mısır 1356.

Müslim, *el-Câmiu's-sahîh,*

Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-V, Beyrut ts.

Nesâî, *es-Sünen,*

Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *el-Müctebâ mine's-sünen*, (nşr. Abdulfettâh Ebu'l-Gudde), Mektebu'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, I-VIII, Halep 1986.

_____, *es-Sünenü'l-kübrâ,*

es-Sünenü'l-kübrâ (nşr. Abdülgaffâr Süleyman), I-VI, Beyrut 1991.

Ortaylı, Osmanlı Devletinde Kadı,

İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara 1994.

Ömer Ferruh, Meâlimü'l-edebi'l-Arabî fi'l-asri'l-hadis,

Ömer Ferruh, *Mealimü'l-edebi'l-Arabi fi'l-asri'l-hadis*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1986.

Önen, Hz. Peygamberin Arap Dili ile Münasebeti ve Hadislerle İstişâd,

Eşref Önen, *Hz. Peygamberin Arap Dili ile Münasebeti ve Hadislerle İstişâd* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

Özbalıkçı, Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü,

M. Reşit Özbalıkçı, *Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **“Arap Dilinde İlk İstişâd”, DEÜİFD,**

“Arap Dilinde İlk İstişâd”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, İzmir 1989, ss. 369-383

Öztürk, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe,

Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1474-1600)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

_____, **“Kefe”, DİA,**

“Kefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, XXV, 182.

Râzî, Muhtâru's-sihâh,

Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, Beyrut 1995.

Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-fasıl,

Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fasıl beyne'r-râvi ve'l-vâî* (nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb), Daru'l-fikr, Beyrut 1404.

Saîd b. Mansûr, es-Sünen

Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasanî, *Sünenü Saîd b. Mansûr* (nşr. Habiburrahman A'zami) Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Sa'leb, Mecâlisu Sa'leb,

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybani el-Kufî Sa'leb, *Mecâlisu Sa'leb*, Dârü'l-Maârif, Kahire ts.

Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan-1918'e)*,

Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan-1918'e)*, İmge Kitabevi, Ankara 1989

Sehavî, *el-Makâsidü'l-hasene*,

Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehavi, *el-Makâsidü'l-hasene fî beyân kesir mine'l-ehâdisi'l-meşhure*, (nşr. Muhammed Osman Hut) Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1985.

Serkis, *el-Mu'cem*,

Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dımaşki Serkis, *el-Mu'cemü'l-matbuati'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, I-II, Kahire ts.

Seyyid Şarkavî, *Meâcimu garîbi'l-hadis*,

Seyyid Şarkavî, *Meâcimu garîbi'l-hadis ve'l-eser ve'l-istişhâd bi'l-hadis fî'l-luga ve'n-nahv*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001.

Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*,

Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1996.

Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*,

Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *el-Câmiu's-sağîr fî ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, Matbaatü'l-Meymeniyeye, I-II, Kahire 1321.

_____, *ed-Dürerü'l-müntesire*,

ed-Dürerü'l-müntesire fî'l-ehâdisi'l-müştehire, (nşr. Muhammed b. Lütfi Sabbağ.) Câmiatü'l-Melik Suud, Riyad 1988.

_____, *ed-Dürü'l-mensûr*,

ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr, Dâru'l-Fikr, I-VIII, Beyrut 1983

_____, *el-İktirâh*,

el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv (nşr. Ahmed Subhi Fırat). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1975.

_____, *el-İtkân*,

el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân, I-IV, Darü't-Türâs, Kahire 1405/1985.

Şener, *Osmanlı'da Siyâsî Çözülme*,

Sami Şener, *Osmanlı'da Siyâsî Çözülme*, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1986.

Şevkânî, *Fethu'l-kadir*,

Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî Şevkânî, *Fethül-kadir : el-*

câmi' beyne fenni'r-rivaye ve'd-diraye min ilmi't-tefsir, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1983.

_____, *el-Fevâidu'l-mecmuâ*,

el-Fevâidu'l-mecmuâ fi'l-ehâdîsi'l-mevzua (nşr. Abdurrahman Yahya el-Muallimî), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1407.

Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*,

Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1968.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsât*,

Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsât* (nşr. Abdülmühsin b. İbrahim el-Hüseynî), I-X, Kahire 1994.

_____, *el-Mu'cemü'l-kebîr*,

el-Mu'cemü'l-kebîr (nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi), Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, I-XX, Musûl 1404/1983.

_____, *el-Mu'cemü's-sağîr*,

er-Ravdu'd-dânî ile'l-mu'cemis'sağîr li't-Taberânî (nşr. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc), I-II, Beyrut 1985.

_____, *Müsnedü's-şâmiyyîn*,

Müsnedü's-şâmiyyîn (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Müessesetü'r-Risâle, I-IV, Beyrut 1405/1984.

Tahir el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*,

Tahir b. Salih b. Ahmed es-Sem'ani el-Cezairî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûlî'l-eser* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, I-II, Haleb 1416/1995.

Tayâlisî, *el-Müsned*,

Ebü Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü't-Tayâlisî*, Daru'l-ma'rife, Beyrut ts.

Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbih*,

Ebü Abdullah Veliyyüddîn Muhammed b. Abdullah Tebrizî, *Mişkâtü'l-Mesâbih* (nşr. Muhammed Nasîrüddîn Elbânî), I-III, Beyrut 1985.

Tirmizî, *es-Sünen*,

Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sâre Sülemi Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih sünenü't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir ve diğherleri), I-V, Beyrut ts.

Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'alesi”, *AÜİFD*,

Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'alesi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Erzurum 1990, ss. 67-79.

Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi,

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

_____, ***Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı,***

Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

_____, ***Kapukulu Ocakları,***

Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapukulu Ocakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-II, Ankara 1988.

Zebîdî, Tâcu'l-arus,

Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebidi, *Tâcü'l-arus min cevâhiri'l-Kâmûs*, (nşr. İbrâhim Terzi) Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1975.

Zemahşerî, el-Fâik fî garîbi'l-hadîs,

Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Faik fî garîbi'l-hadis* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim ve Ali Muhammed Becavî), Daru'l-Ma'rife, I-IV, Kahire 1971.

Zirikli, el-A'lâm,

Hayrettin Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Matbaatu Kustasus, Kahire 1954.

el-A'lâm kâmûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1992.